

ספר

שאלות ותשובות

אהלי יעקב

מהדיק"ש

בעזהשׁי׳ת

שאלות ותשובות

אהר׳י יעקב

מאת הרב הגדול הפוסק המובהק

מהר״ר יעקב קשטרו זלה״ה

[מהריק״ש]

תלמיד הרדב״ז

בעל הגהות ׳ערך לחם׳ על שולחן ערוך

ומרא דאתרא מצרים

נדפס בראשונה בליוורנו תקמ״ג

וכעת יו״ל במהדורה חדשה ומאירת עינים

מוגה ומנופה, בסיקור וסילוק רובי השיבושים שנפלו בדפ״ד

ע״פ כתבי יד קדמונים ובכללם כתי״ק של רבינו המחבר

ובתוספת אלפי מראי מקומות וציונים

ונלווה אליו מדור

פתח האהל

הכולל הפניות וציונים לדברי הפוסקים

משא ומתן בדברי המחבר, והפניות לספרו ׳ערך לחם׳

מבוא, נספחים ומפתחות

נסדר ונערך בס״ד על ידי

הרב יחיאל שׁוׁש

מכון בית אהרן וישראל

בשנת תשפ״ה לפ״ק

פעיד״ק ירושלים תוכב״א

יצא לאור בסיוע
משרד התרבות
מחלקת מכוני תורניים

©
כל הזכויות שמורות

מכון בית אהרן וישראל
למחקר כת"י והו"ל (ע"ר)
שע"י מרכז סטאלין קארלין
בנשיאות כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א
רח' אבינועם ילין 11, ת.ד. 50197,
ירושלים 9150101

לתיקונים והערות בעניני תוכן הספר
ניתן לפנות לעורך בכתובת:
sefer.ohalei@gmail.com

עימוד: עימודאיקה
imudayka@gmail.com

עיצוב כריכה ושערים:

בשער

בשבח ובהודיה לנורא עלילה, שמחים אנו להגיש אל שלחן מלכים את ספר תשובותיו של **מהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה**, הנודע בישראל בשמו מהריק"ש - בשמו יקבנו **'אהלי יעקב'**, אשר תוכו רצוף אהבה תשובות בהלכה שהריץ לשואליו דבר ה'.

רבינו המחבר היה מגדולי הפוסקים והרבנים במצרים בדורו. נתפרסם בעיקר מחיבורו 'ערך לחם' - הגהות על השולחן ערוך, שהיה נפוץ בכתבי יד רבים עוד קודם להדפסתו בשנת תע"ח. אך גם בחיבור שלפנינו זכה רבינו המחבר שרבים יתענגו על דבריו, וכבר בסמוך לפטירתו התפשט החיבור בכתבי יד מרובים, עובדה שיש בה כדי להעיד על חשיבותו הרבה בקרב חכמי הדורות.

רבינו נודע כאחד מגדולי תלמידי הרדב"ז במצרים, זאת לצד רבינו בצלאל אשכנזי זלה"ה בעל שיטה מקובצת. את הרדב"ז מצטט רבינו רבות בספר תשובותיו שלפנינו. במצרים כיהן רבינו כדיין וכרבו של קהל המוסתערבים, והחזיק בתפקיד חשוב זה במשך שנים רבות.

רבינו היה בן דורו של מרן הבית יוסף, ועמד בקשרי הלכה ושאלות ותשובות עם חכמי דור דעה זה. הכרעותיו בבית הדין ותשובותיו נכתבו לעתים בלשון תקיפה ונחרצת. בדורות שאחריו סמכו כל חכמי הדור על פסקיו והכרעותיו, ולימים נתקבע שמו לדורות כ'מרא דאתרא מצרים'.

העבודה על ספר זה והגהתו נעשתה על פי כמה וכמה כתבי יד, חלקם כת"י של רבינו המחבר עצמו אשר היו ספונים וטמונים עד כה, ובתוכם גם מאלה הכמוסים באוצר גנזיו של כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א.

מלאכת עריכת הספר נעשתה ביד אמן על ידי ידידנו הרה"ג ר' יחיאל שלוש שליט"א, אשר בסייעתא דשמיא צלחה דרכו ועלתה בידו מלאכה מפוארת ומושלמת, בהגהה, בציונים, במראי המקומות ובעריכת התוכן עד להבאתו אל מכבש הדפוס באותיות מאירות עיניים, תורה מפוארה בכלי מפואר - לרבות פרקי תולדותיו הערוכים לתפארה ולתהילה.

תקוותנו כי שוחרי תורה ואוהבי הלכה יתענגו על רוב טוב הצפון בספר זה, ישוטטו רבים ותרבה הדעת והחכמה מהאי כרכא דכולה ביה.

בצאתנו מן הכרך נשא עין בתפילה לשוכן בשמי שמי קדם, כי במהרה נראהו עין בעין בשובו אל נוהו, ככתוב כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון.

תמוז תשפ"ה

ביקרא דאורייתא
מכון בית אהרן וישראל
שע"י מרכז סטאלין קארלין

פתח דבר

חבלים נפלו לי בנעימים אף נחלת שפרה עלי; אברך את ה' אשר יעצני וזיכני לעסוק בתורתו הקדושה, ולהגות ולעמול בבירור מקחו של צדיק - ספר התשובות 'אהלי יעקב', מאת רבינו הגדול מאור הגולה **כמהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה**, מרא דאתרא מצרים, אשר נודע בכינויו: **מהריק"ש**.

לספר זה הקדמתי מבוא מקיף, הסוקר בהרחבה את תולדות חייו של רבינו, חשיבותו והשפעתו על הדורות שלאחריו, את חיבוריו השונים, וכן את מהות ספר זה והמהדורה שלפנינו. כאן אציין ראשי פרקים בלבד על יסוד האמור במבוא, והרוצה להחכים ולהרחיב ידיעותיו יפנה לשם.

מגדולי הפוסקים בדורו היה רבינו, נולד בשנת רפ"ה לערך במצרים, ונפטר בשנת שע"ב. תלמידו של הרדב"ז, ובן דורו של מרן הבית יוסף שאף אירחו בביתו בשהותו בצפת ו"כיבדו כבוד גדול" (כעדוהו של בעל קורא הדורות); משאתו יגורו אילים, ראו מלכים וקמו - הם גדולי הפוסקים בכל הדורות אשר שמו של רבינו נישא בפייהם לשבח ולתהילה, ויחרדו זקני העיר לקראתו מפני עוז תורתו ותקיפותו. ומי לנו גדול מרבינו החיד"א ז"ל, אשר שמעתתיה דרבינו בפומיה כולי יומא, וכה מתבטא הוא אודותיו בהסכמתו המליצית והנלהבת לספר זה: "הלא זה האיש מרעיש הארץ, בעל הלכות גדולות, משיירי כנסת הגדולה, מאור הגולה... השופט כל הארץ מצרים ובנותיה וכל אגפיה, יפרוש כנפיו לתימן, הרב הגדול מעוז ומגדול חד מן קמיא גאון יעקב מהריק"ש זלה"ה".

שני חיבורים חשובים כתב רבינו, האחד הוא ספר 'ערך לחם' - הגהותיו המפורסמות סביב השולחן ערוך, והשני: ספר תשובותיו 'אהלי יעקב' - העומד לפנינו.

ספר זה ראה אור הדפוס פעם אחת ויחידה, בליוורנו שנת תקמ"ג - כמאה ושבעים שנה מפטירת רבינו המחבר, ובמהדורת צילום נוספת של דפוס זה בשנת תשמ"ה. אך מהדורה זו אזלה מן השוק זה עידן ועידנים, וכיום לא ניתן להשיגה, ואף בבתי המדרש כמעט ואין הספר מצוי. ובעיקר - מהדורה זו הינה לקויה ביותר: הן מצד שיבושי הנוסח שבדפוס אשר רבו בו עד למאוד מכל זווית ופינה, ובכל עמוד ושורה, עד כי כולו עלה קמשונים כסו פניו חרולים; והן מצד גריעות הדפוס באותיות שבורות ומטושטשות לקריאה - עד שאי אתה יכול לעמוד על דברי רבינו אלא בפיענוח ומאמץ רב.

כתוצאה מכך, הלך ונשכח הספר מלב הלומדים בדור האחרון ונתמעטו המעיינים בו, ואף בקרב יושבי על מדין ומורי ההוראה בדורנו נדיר למצוא אזכורים לתשובות רבינו. וכל זאת כאמור, בניגוד מוחלט למעמדו הרם של רבינו ולמקומו החשוב של הספר בקרב גדולי הפוסקים מן הדורות הקודמים, אשר מזכירים ומצטטים מדבריו בכבוד והערצה רבה, ונסמכים על הכרעותיו הלכה למעשה.

ובכן שינסתי מותני אנכי הצעיר באלפי ישראל, ונטלתי על עצמי עול כבד זה, להשיב שבות אהלי יעקב ולהעמיד אור תורת רבינו במקומה הראוי לה - בעריכת מהדורה מחודשת ומתוקנת לחיבור זה. סהדי במרומים כי בכל כחי עבדתי את העבודה הזאת, וימים ולילות הקדשתי למלאכת הקודש, ולא חסכתי כל עמל וטורח - הן בהגהה מדוקדקת של תשובות רבינו על פי כתבי יד קדמונים, בכללם כתבי יד קדשו של רבינו המחבר אשר זכיתי למצוא ולאתר בספריות ואוספים שונים ברחבי העולם (על כתבי יד אלו ראה בפרק ו מן המבוא); הן בלימוד מעמיק של כל תשובה ותשובה ומקורותיה, ודברי הפוסקים הנזכרים בה; והן באיתור והוספת אלפי ציונים ומראי מקומות הנזכרים ברמיזה או בפירוש בדברי המחבר.

בכדי להמחיש את שיעור השיבושים שנפלו במהדורת ליוורנו, והיקף העבודה שנעשתה בתחום זה - די אם נזכיר דוגמה אחת בלבד מסימן צ"ב (הכולל כ-12 עמודים בדפוס ליוורנו), שם תוקנו במהדורתנו קרוב לארבע מאות (!) טעויות של ממש על בסיס כתב-יד סופר מתוקן שעמד לנגד עיני רבנו. ובכלל הספר, מספר התיקונים מגיע לאלפים רבים ואף מעבר לכך.

גם לרבות, זכיתי לערוך מדור הערות מקיף ונרחב על תשובות רבינו, אשר בשם 'פתח האהל' יכונה. במדור זה השתדלתי לפתוח פתח ומבוא הצופה לאוהלו של רבינו, לתת רקע לענין השאלה הנידונה, לבאר כל חמירא בדבריו, ולפרש המונחים הלועזיים המשוקעים בתשובותיו. כן תרגמתי על פי מומחים את החלקים מנוסחי השאלות אשר נכתבו בשפה הערבית או שפת הלאדינו. ועל כולנה - עיטתי דברי רבינו בציצים ופרחים בפלפולא דאורייתא, ובמראי מקומות והפניות אל דברי גדולי הפוסקים, כדלהלן: ציונים מרובים אל המקומות המפוזרים בספרו האחר של רבינו - 'ערך לחם', אשר גילה בהן דעתו בקצרה בענין הנידון בתשובה. עתים מרובות אף מפנה רבינו בערך לחם אל התשובה שכתב בנידון, והשתדלתי לאתר ולציין מקומות אלו, לעתים תוך העתקת דבריו במלואם; הפניות לתשובות המקבילות בספרי פוסקי הדור ממצרים וחוצה לה אשר נדרשו אף הם לענין הנידון, וציון מסקנתם בקצרה; ציונים ומשא ומתן בדברי רבותינו הפוסקים ראשונים ואחרונים השייכים לענין התשובה, בדגש על ספרי השו"ת בדורו של רבינו והסמוך לו; הפניות מרובות לדברי הפוסקים האחרונים מכל קהילות ישראל אשר הזכירו דברי רבינו ונשאו ונתנו בהם; וכן ענינים נוספים, כאשר עיני המעיין תחזינה מישרים.

ובכן מה נכבד היום הזה בו אנו זוכים לברך על המוגמר, כראוי וכיאה לתורה מפוארה בכלי מפואר. יומא כי האידינא יאות לומר על חיבור זה: "מה טובו אהליך יעקב".

שלמי תודה

ספר זה יוצא לאור תחת אכסניא של תורה, המכון המפואר 'בית אהרן וישראל', המפורסם לשם טוב ותהילה בההדרת תורת רבותינו ע"ה מדורות קדמונים ברוב פאר והדר, והעומד בנשיאותו של כ"ק אדמו"ר מקרלין-סטולין שליט"א. חובה נעימה היא לי להודות לראש המכון מע"כ ידידי הרה"ג ר' יונה אקער שליט"א, אשר נרתם במסירות ובחפץ לב לבקשתי לכלול ספר זה במסגרת המכון, ונטל על עצמו עול הטרחה המרובה הכרוכה בכך. וכמו כן סייע בידי באיתור ובהנגשת כתבי היד מספריית המכון, אשר היו לי לעזר רב בעבודתי על הספר. יה"ר שחפץ ה' בידו יצלת, ויזכה להוסיף ולהרבות כבוד שמים כהנה וכהנה, להגדיל תורה ולהאדירה.

אשא עיני אל ההורים, מו"א ועט"ר הגאון רבי יוסף יצחק שלוש שליט"א, רב המועצה האזורית דרום השרון וחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל, ומרת אמי היקרה הרבנית דינה תח'י, אשר גדלוני על ברכי החכמים ועל במותי התורה העמידוני, ולא חסכו מעמנו לא קמח ולא תורה, וכאז כן היום עומדים לימיני לסייעני ולתומכני בכל עת וזמן, בהיות כל מעייניהם נתונים לראות בניהם הולכים בדרך ה' ושוקדים על התורה ועל העבודה. יוסיף להם ה' כח ובריאות איתנה, אורך ימים ושנות חיים דשנים ורעננים, ויזכו לראות נחת ואושר מכל יוצאי חלציהם מתוך בריאות ושמחה, אך טוב וחסד ירדפום כל ימי חייהם.

גם ברך אברך למו"ח הגאון רבי משה כהן שליט"א, ר"מ ישיבת משכן חיים בירושלים עיה"ק, ומרת חמותי הרבנית חדוה תחי', המשמשים לנו דוגמה אישית במידותיהם הנעלות ובנועם הליכותיהם, ואשר בטוב לבם מחדשים חסדם עמנו בכל עת ועת, חדשים לבקרים רבה צדקתם ועזרתם עמנו ועם שאר בניהם ובנותיהם הי"ו. יה"ר שיזכו לרוב נחת של קדושה מכל יו"ח, עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו, בבריאות איתנה ונהורא מעליא.

שפתי רננות יהלל פי לרעייתי ועזרתי לחיים אשר היא לי לראש ועטרה, אשת חיל עטרת בעלה, נוות ביתי היקרה מ' ציפי תחי', אשר בחכמת נשים בנתה ביתה - ביתינו, והיא העומדת לימיני לאחיעזר ואחיסמך בעצה ובתבונה, מחזקת בתורתי ומסייעת בידי בלימוד ושקידת תוה"ק, מתוך מסירות נפש שאין לה קץ וגבול. ואך מידה היתה לי זאת להגיע עד הלום, וכל אשר לי ואשר לפניכם שלה הוא. ישלם ה' פעלה ותהי משכרתה שלמה מעם ה' אלקי ישראל, זכות התורה וזכותו של רבינו המחבר תעמוד לה להתברך ממקור הברכות בכל מילי דמיטב, ונזכה לראות יחד את בנינו יראים ושלמים הולכים בדרך התורה והיראה מתוך בריאות ושמחה, אמן.

ואסיים בתחינה לפני שוכן מעונה, יה"ר שלא תצא תקלה מתחת ידי ולא אכשל בדבר הלכה, הורני ה' דרכך ונחני באורח מישור לישב באוהלה של תורה כל הימים, ולהוציא לאור חיבורים נוספים מתורתם של רבותינו מאורי הדורות אשר אנו עסוקים בההדרתם. ויה"ר שזכותו של רבינו המחבר זצ"ל תעמוד לי ולמשפחתי שלא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו וזרע זרענו עד עולם, ויתקיים בנו המקרא "וכל בניך לימודי ה' ורב שלום בניך", אמן.

הכו"ח פה עיה"ק ירושלים תוב"ב

בשנת 'כי כה אמר יי רנו ליעקב שמחה' (עה"כ) - תמוז תשפ"ה לפ"ק

יחיאל שלוש

תוכן עניינים כללי

מבוא לתולדות רבינו המחבר ותקופתו	1
רשימת פקסימלים	58
הסכמות	109
מפתח התשובות	121
שו"ת אהלי יעקב	א
נספחים	תרלא
מפתח מקורות	תרנא
מפתח ערך לחם	תרע

שאלות ותשובות

אהלי יעקב

מבוא

לתולדות
רבינו המחבר
ותקופתו

מבוא לתולדות המחבר ותקופתו

הרב יחיאל שלוש

תוכן הפרקים

- פרק א - יהדות מצרים וקהילת קהיר בתקופת מהריק"ש** 3
קהיר: ייסוד העיר ומעמדה ♦ הקהילה היהודית בקהיר
- פרק ב - משפחת קשטרו במצרים** 7
רבי אברהם קשטרו: חוכר בית המטבע של מצרים ♦ תמיכתו במוסדות תורה וחסד ♦ פורים אל-מצריין ♦ ארץ ישראל ♦ גדלותו התורנית ♦ פטירתו ♦ אישים נוספים מבני משפחת קשטרו במצרים ובא"י
- פרק ג - רבינו המחבר: רבי יעקב קשטרו** 12
הרדב"ז - רבו המובהק ♦ ביקורו של מהריק"ש בארץ ישראל ♦ בשבתו על כסא ההוראה ♦ דיין קהילת המוסתערבים ♦ תופס ישיבה ♦ אלכסנדריה ♦ פרנסתו ♦ פטירתו ♦ תלמידיו ♦ בנו וצאצאיו של מהריק"ש: רבי יצחק קשטרו וצאצאיו ♦ רבי אברהם אבן סיד ♦ רבי משה סרגוסי ♦ רבי יוסף בן יעקב קשטרו
- פרק ד - חיבורי מהריק"ש** 22
ערך לחם: דרכו של מהריק"ש בהגותו ♦ תפוצת ההגות והשפעתו ♦ כתבי היד של ערך לחם ♦ הלכות נזירות למהריק"ש ♦ האם ראה מהריק"ש את הגהות הרמ"א? ♦ הגהות על הטור ובית יוסף ♦ שיטות לתלמוד: שיטה על מסכת ביצה (תולדות יעקב) ♦ שיטה על מסכת בבא קמא ♦ קול יעקב - דרושים
- פרק ה - שו"ת אהלי יעקב והמהדורה שלפנינו** 38
עריכת הספר על ידי רבינו ♦ שם הספר ♦ תפוצת הספר בכתבי יד בקרב הפוסקים ♦ מהדורת ליורנו ♦ על המהדורה שלפנינו: נוסח ♦ עריכה ♦ מדור ציונים והערות - 'פתח האהל' ♦ מפתח התשובות ♦ נספח: הפניות הערך לחם לתשובותיו
- פרק ו - כתבי היד של ספר אהלי יעקב** 48
כתבי יד מלאים של אהלי יעקב: כת"י הספריה הבריטית מס' 579 ♦ כת"י ספריית ליהמן מס' 72 ♦ כתב יד אהלי יעקב מספריית אהבת שלום ♦ כתבי היד המקוריים בכת"י של מהריק"ש וסופריו: כת"י ליהמן מס' D-150, D-151, D-152 ♦ כת"י מספריית האדמו"ר מקרלין-סטולין שליט"א, מס' 32 ♦ כת"י ירושלים 6814 = 38 ♦ כת"י ירושלים 5251 = 38 ♦ תשובות בודדות אשר נמכרו במכירות פרטיות ♦ כתבי יד כלליים בהן נכללו גם מתשובות

רבינו: כת"י לונדון-מונטיפיורי 116 ♦ כת"י מוסקבה מס' 31 ♦ כת"י בניהו ע' 165 ♦ כת"י ירושלים 127 = 8 - תשובות רבי מאיר גאויזון ♦ כת"י ירושלים 2001 = 8 [זרע אנשים] ♦ כת"י מנטובה 88

פרק ז - לדרכו ומקורותיו של רבינו 65

מידת האמת ♦ תקיפותו וכח הכרעתו ♦ צדק צדק תרדוף ♦ סגנונו בכתיבת תשובותיו: סדר ובהירות ♦ קצרנות וחתירה לעיקר ♦ מקורותיו: תורתו של הרדב"ז בכתבי רבינו ♦ יחסו של רבינו אל מרן רבי יוסף קארו וחיבוריו ♦ מדבריו על הפוסקים ♦ חיבורים בהם השתמש רבינו - דפוסים וכתבי יד: תלמוד ומפרשיו ♦ שיטה מקובצת ♦ פוסקים ♦ תשובות ראשונים

פרק ח - סמכותו של רבינו כפוסק והשפעתו לדורות 79

מרא דאתרא מצרים ♦ דיונים במשנת רבינו בכתבי חכמי מצרים ♦ יחס גדולי הדורות אל רבינו וחיבוריו

פרק ט - לתולדות חכמי מצרים הנזכרים בתשובות מהריק"ש 87

רבי אברהם אראג'ל ♦ רבי אברהם בון דיאה ♦ רבי אברהם טריקה ♦ רבי אברהם כהן ♦ רבי אברהם כליפא ♦ רבי אברהם מונסון ♦ רבי אברהם סאגיש ♦ רבי אברהם סכנדרי ♦ רבי אברהם קשטרו ♦ רבי בנימין קאג'גי ♦ רבי בצלאל אשכנזי ♦ רבי ברוך בן חביב ♦ רבי דוד ביבאש ♦ רבי זרח דמוהי ♦ רבי חיים כפוסי ♦ רבי יהודה חאמי ♦ רבי יהודה מסעוד ♦ רבי יוסף סומך הכהן ♦ רבי יעקב לבנה ♦ רבי יצחק בירב ♦ רבי יצחק שלום ן' ארחא ♦ רבי ישראל בנימן ♦ רבי מאיר גאויזון ♦ רבי משה אראג'ל ♦ רבי משה די מדינה ♦ רבי משה עטיאה ♦ רבי שלמה אלפראנג'י ♦ רבי שלמה גאויזון ♦ רבי שלמה גרבוני ♦ רבי שלמה סומך הכהן ♦ רבי שמואל קזאני

פרק ה – שו"ת אהלי יעקב והמהדורה שלפנינו

ספר תשובותיו של מהריק"ש העומד לפנינו, אהלי יעקב, כולל קל"ג תשובות הלכתיות אשר השיב רבינו לשואליו דבר, ועוסקות בכל ארבעת חלקי השולחן ערוך.

בראשונה נדפס הספר בעיר ליוורנו בשנת תקמ"ג, במהדורה יחידה אשר נפלו בה פגמים וליקויים רבים, כגון נוסח משובש וחסר, אותיות שבורות ומטושטשות, ועניינים נוספים הצריכים תיקון. אך בניגוד לספרי שו"ת אחרים מדורו של רבינו ואחריו, לא זכה ספר אהלי יעקב למהדורה נוספת, איכותית ומתוקנת יותר. עובדה זו היתה ודאי מן הגורמים המרכזיים למיעוט הלומדים והמעיינים בספר במהלך הדורות האחרונים, בשל קושי הקריאה בו והקושי לעמוד על כוונת רבינו המחבר, עד שברבות השנים נשתכח מעט מקומו בין ספרי השו"ת המפורסמים. וזאת, בניגוד למעמדו הרם של רבינו ולמקום החשוב שתפס ספרו בקרב גדולי הפוסקים בדורות שלאחריו.

במהדורה זו אנו זוכים להחזיר עטרה ליושנה, ולהוציא את הספר כשהוא כלול בהדרו, מוגה ומנופה על פי כמה וכמה כתבי יד – בכללן כתי"ק של המחבר, בליווי מראי מקומות, הערות, ותוספות חשובות נוספות, כפי שיפורט להלן בפרק זה.

עריכת הספר על ידי רבינו

שו"ת אהלי יעקב נערך על ידי רבינו המחבר באופן סופי ומושלם, ככל הנראה לשם הכנתו לדפוס. סדר התשובות ומספורן לפי סימנים נקבע אף הוא על ידו, כפי שעולה בבירור מן המפתחות לספר אשר נערכו על ידי רבינו עצמו [ראה להלן בפרק זה] אשר כוללים את כלל קל"ג התשובות שבספר, ובמספור התואם את תוכנו שלפנינו. כך עולה גם מן התשובות ששרדו בידינו הכתובות בכת"ק של רבינו, ובהן מופיע רישום הסימן, הניכר אף הוא כמעשה ידיו, וכן מן ההפניות המרובות של רבינו לתשובותיו, הפזורות בספרו 'ערך לחם'. אף בגוף ספר זה מצויות הפניות מתשובה אחת לאחרת, לעתים תוך ציון הסימן.

ראוי להעיר כי במקומות אחדים הפניות אלו אינן תואמות במדויק למספור התשובה בדפוס¹, ונראה מכך ששינה רבינו את סדר התשובות בעת עריכתו הסופית של הספר. כמו כן במקומות מסויימים אנו מוצאים בספר ערך לחם שסיכם רבינו את תמצית הדברים שהעלה בתשובה מסויימת, אך בלא הפניה אליה, ויתכן שתשובות אלו נערכו על ידו דוקא מאוחר יותר על בסיס הדברים שהעלה בקצרה בערך לחם.

רשימה המכילה את כל אזכוריו של מהריק"ש לתשובותיו צורפה כנספח בסוף פרק זה.

שם הספר

שם הספר דנן, 'אהלי יעקב', נקבע אף הוא ככל הנראה כבר על ידי רבינו עצמו, במסגרת סידורו ועריכתו של הספר. וכפי שמעיד על כך רבי דוד קונפורטי ששהה במצרים בדור שלאחר רבינו:

1. כגון התשובה שבסימן צב מספרנו, המצויינת על ידי רבינו בשתי מקומות (בספרנו סימן נו, ובערך לחם אה"ע סי' מב ס"ד) כסימן צא. [ואמנם בערך לחם במקום אחר (אה"ע סי' קנו ס"ט) ציין לתשובה שבסימן צא, והיא זו המצויה לפנינו. וכנראה שציון זה נכתב לאחר העדכון בסדר הסימנים]. וכן התשובה שבסימן קלב מצויינת על ידו בערך לחם (ח"מ סי' קכ ס"ב) כסימן קלג. ועוד. כמו כן חלק מן הפוסקים שהיה מצוי ספר אהלי יעקב בכתב יד מציינים לעתים לסימני הספר באופן השונה מעט מן המצוי לפנינו - ראה למשל המצויין בפרק זה להלן הערות 15, 19.

וכתב ג"כ ספר שאלות ותשובות מכתבת יד פסקים רבים, וקראו ספר אהלי יעקב, כמו שנודע ומפורסם במצרים.²

כך כותב גם הדיין רבי אליהו הכהן מליוורנו, אשר ברשותו היה מצוי כתב היד של הספר והוא אשר מסרו למדפיסים, בהסכמתו לספר:

ועוד הוסיף שנית ידו באהלו"ת דרבנן שמהם תצא תורה ללמד דעת את העם את חקי הא-להים ותורותיו, הכי קרא שמו אהלי יעקב.³

ואכן, אזכור לשם זה אנו מוצאים כבר אצל מהר"י פראג"י (נפטר ה'ת"צ) המעתיק מכת"י של הספר שעמד לפניו: "אח"כ באה לידי תשובת הריק"ש ז"ל בענין כזה, וראיתי להעתיק[ה], הובאה בספר אהלי יעקב סימן פ"ה"⁴. גם נינו של רבינו, רבי יצחק קשטרו, בהקדמתו לספר ערך לחם (קושטא תע"ח), מביע את משאלתו "להביא לבית הדפוס ספר אהלי יעקב, והוא שאלות ותשובות שנשאל הרב המחבר זלה"ה". וכך אכן נקוב שמו של הספר בכתב היד המצוי בספריית אהבת שלום, בעמוד השער שנערך ע"י רבי אברהם קשטרו, בנו של ר' יצחק כותב ההקדמה הנ"ל:⁵ "ספר אהלי יעקב למוהריק"ש זלה"ה". וכמו כן לפני החיד"א עמד כת"י של הספר שנשא שם זה.⁶

ולמרות כל האמור יש להעיר כי השם 'אהלי יעקב' אינו מופיע בכל האזכורים הרבים של רבינו לתשובותיו בספרו 'ערך לחם', שם הוא מפנה לתשובותיו בכל מקום בנוסח: "עיינ בתשובותי סימן...". אף האחרונים שהעתיקו בספריהם מתשובות רבינו שבכת"י (ראה להלן) כמעט ואינם נוקבים בשם זה, אלא מציינים לתשובות הריק"ש/מהריק"ש וכדומה. כמו כן בכת"י נ"י ובכת"ל אין אזכור לשם הספר.⁷ ועל כן אין הדבר ברור לגמרי ששם הספר נקבע ע"י רבינו, ויתכן שניתן לו בדור שלאחריו.⁸

תפוצת הספר בכתבי יד בקרב הפוסקים

במשך הדורות שקדמו להדפסתו בליוורנו, נפוץ ספר אהלי יעקב בהעתקות שונות של כתבי יד, ועמד לרשותם של רבים וגדולים מחכמי הדורות במצרים, בארץ ישראל ובקהילות הגולה, המעתיקים ממנו ודנים בדבריו. על כך עמד כבר מהר"ר ישראל סירוסי בהסכמתו לספר: "ואף אחרי פטירת הרב זלה"ה, הרבנים אשר קמו אחריו בגליל ההוא ובנא אמון ואגפיה, כאשר מצאה ידם די השב מכתבותיו והגהותיו, ששים ושמחים על אמרותיו כמוצא שלל רב, כאשר ראינו בשו"ת דרכי נועם והרב גנת ורדים בנו חלקם בחיים". בין חכמים אלו נוכל למנות את:

2. קורא הדורות, מהד' אהבת שלום עמ' קמז.
3. ובאגב, חכמי בי"ד ליוורנו המסכימים הראשונים על הספר, סברו ככה"נ ששם הספר הוא 'אהל יעקב'. כך יש ללמוד מכמה ממליצותיהם בהסכמה, בהם שזרו את המילה ל"ו כמה פעמים, הרומזת ודאי למספר הגימטריא של המילה 'אהל יעקב' (36), וכן מן המליצה 'אהל אה"ל ריבה".
4. שו"ת מהרי"ף אמצע סימן יא. עם זאת במקומות אחרים שמעתיק מדבריו מכנהו "תשובות הריק"ש" או כע"ז [ראה למשל סימנים נו, נז].
5. כפי שפורסם במבוא לספר 'שיטה על מסכת בבא קמא למהריק"ש'. וראה על כך להלן בפרק הבא.
6. ראה שם הגדולים בערך רבינו: "וחיבר תשובות ונקרא הספר אהלי יעקב והם בכתב יד וישנם אצלי". ראה עוד ברכי יוסף חו"מ סימן ה סק"ט; שם סימן ז ס"ק טז.
7. בכת"י נ"י שם זה אינו נזכר כלל, ובעמודים רבים מצויים כותרות הנושאות את שם החיבור: הריק"א"ש. בכת"ל נכתב בעמוד השער: "שו"ת לכמוהר"ר יעקב קשטרו אשר נדפסו בליוורנו בשנת התקמ"ג בשם אהלי יעקב", ומובן שרישום זה הוא מאוחר לזמן כתיבת כתה"י.
8. ראה גם דברי ר"א שוחטמן במבואו לשו"ת ר"מ גאויזון עמ' 80 הע' 350.

חכמי מצרים – רבי ישראל בנימין⁹; רבי מרדכי הלוי (בעל דרכי נעם)¹⁰, בנו רבי אברהם הלוי (בעל גינת ורדים)¹¹, ותלמידו רבי ישועה שבאבו זיין (בעל פרח שושן)¹²; רבי יעקב פראג' (מהרי"ף)¹³; רבי יוסף הלוי נזיר (בעל מטת יוסף)¹⁴.

חכמי ארץ ישראל (ירושלים וצפת) – הפרי חדש¹⁵; מהרי"ט אלגאזי¹⁶; מהר"ם בן חביב¹⁷; מהר"ם גלאנטי [המג"ן]¹⁸; רבי יצחק בואינו¹⁹; החיד"א²⁰; רבי רפאל מיוחס בכ"ר שמואל²¹; רבי חיים מודעי²².

9. בתשובתו המובאת בשו"ת דרכי נועם לר' מרדכי הלוי (א"ח ר"ס א) כותב: "הרב מהר"י קאשטרו ז"ל בתשובותיו סימן קי"ד הורה הלכה למעשה דיכול הסופר לכתבה בין בזוית בין בעיגול, והעיד הרב הנז' שיש בידו ס"ת שכתב מהר"ל בן חביב ז"ל מעצמו והיו כל הכאפין הפשוטות הזוית ניכרת כמין דלית". והיא התשובה שלפנינו סימן קיג. יצויין שר' ישראל בנימין בעצמו נשא ונתן עם רבינו, ושאלותיו עם תשובות רבינו אליו נדפסו בספרנו סי' נז-נט. וראה עוד בערכו בפרק ט להלן.

10. בספרו דרכי נעם העתיק כמה מתשובות רבינו בשלמותן, ואלו הן: סימן קיא - דרכי נועם אה"ע סימן לו, ובראש הדברים כותב: "ראיתי תשובה אחת להרב הגדול מוהר"י קאשטרו ז"ל, והיא בתשובה סימן קיא, שממנה יש ללמוד קולא וחומרא, יש לה פנים לכאן ולכאן, וראיתי לכותבה כולה מתחילתה ועד סופה דאיכא למיגמר מינה כמה דברים, ואחר כך אבא לישא וליתן בדין נדון דידן"; סימן קלא (שם סימן נח, וע"ע שם סימן נג); סימן לז (ח"מ סימן לא, והיא תשובת ר' משה גלאנטי, ומשיבה על תשובת המחבר ר"מ הלוי שם סימן כג).

במקומות אחרים מצטט הדרכי נעם קטעים נרחבים מתוך תשובות הספר ודן בהם, ראה: א"ח סי' א - מעתיק מסימן קיג; יו"ד סימן ה - מעתיק מסימן לא ["עוד אנה הי"ת לידי תשובת מהר"י קאשטרו סימן לא... ולא בא בדפוס נוסח תשובת מהר"י קאשטרו ז"ל, אמנם בתשובותיו ראיתיה בסימן הנזכר..."]; אה"ע סימן ג - מעתיק מסימן קיג ["אחר כך מצאתי להרב הגדול ומופלג בדורו ומאריה דאתרא הדין מוהר"י קאשטרו ז"ל שכתב בתשובותיו סי' קי"ג..."]; שם סימן כט - מעתיק מסימן נב; שם סימן נ - כותב בתחילת תשובתו: "כיוצא בדבר זה בענין גט אירע בימי הרב הגדול מוהר"י קאשטרו ז"ל הביאו בתשובותיו סימן פ"ב...", ומעתיק מדבריו בהרחבה; שם סימן מ - מעתיק מסימן צג. ח"מ סימן טו - מעתיק מסימן צג; שם סימן לט - מעתיק מסימן ד.

[כן יש להעיר גם מתשובתו שם באה"ע סימן נט שנשאל מאת "החכם השלם כמהר"ר דוד קונפורטי יצ"ו" על ענין זיקת יבם בקראים, והאריך בענין זה ובמנהג מצרים להכשירן בקהל, וציין גם לדברי רבינו באה"ע סי' ד. וקצת יש להפליא שלא ראה תשובת רבינו הערוכה בספרנו סימן לג באריכות מענין זה. כמו כן בח"מ סימן לז נשמטה ממנו תשובת רבינו בסי' עד, ותמה עליו על כך רבי עוזיאל אלחייך בס' משכנות הרועים (דף מ ע"א ד"ה ולענין): "וכבר נודע שהרדב"ז ז"ל והריק"ש ז"ל הן הגהה היו שמורים לבני ישראל במצרים, ואיך פסק הפך דעתם ז"ל".]

11. כגון: א"ח כלל א סי' כב - הזכיר התשו' שבסי' טו; אה"ע כלל ד סי' ד - הזכיר סימן עה; שם כלל ד סי' ל - הזכיר סימן סח; ח"מ כלל ה סימן טז - הזכיר סימן ב.

12. כגון: א"ח כלל ג סי' ד - הזכיר לתשובה סימן צה.

13. כגון: סימן נז העתיק - לתשובתו בסימן קיח.

14. ראה ח"ב סימנים טז-יט - שם דן בתשובת מהריק"ש סימן סז, ומעתיקה בשלמות (בסי' טז); ח"א אה"ע סי' יא (עמ' שנד) מצטט מתשו' מהריק"ש בסי' נג; שם בהמשך (עמ' שעב) מעתיק מתשובתו בסימן קיד.

15. א"ח סי' לב סכ"ה (בליקוטים) - מזכיר לתשובה שבסימן קיד (ולפניו סי' קיג); יו"ד סי' ל סק"ח - מזכיר לתשובה שבסימן קכד.

16. בתשובתו שהובאה בס' שלמי חגיגה לאביו רבי יעקב ישראל אלגאזי (דף רנא ע"א), דן בתשובת רבינו סי' קכג [ואף העתיק שם קטע שנחסר מהנדפס ומצוי בכת"י נ"י, ראה שם בסמוך להערה 4].

באשר לר' יעקב ישראל עצמו, נראה שלא עמדו לפניו תשובות רבינו, שכן במקומות רבים בספריו הזכיר לדבריו בהגהות, ולא ציין לתשובותיו אף במקומות שהיה ראוי להזכיר. וראה בספרו אמת ליעקב (מהד"ח עמ' קסז) שהביא בשם "מה שנמצא כתוב למהריק"ש בתשובה סימן קיג" [וראה שם (עמ' קעז) שנראה שמקורו הוא בתשו' דרכי נועם שהעתיק לתשו' רבינו סי' קיג הנ"ל]. וראה עוד בספרו אמת ליעקב הנ"ל (הל' הוצאת ס"ת אות ה') שהעתיק מדברי רבינו בערך לחם א"ח סי' קמט, והעתיקו מעורבת גם מלשון רבינו שבאהלי יעקב סימן נז, וכנראה שנתערבה לתוך העתיקתו תוספת שנכתבה על הגהת רבינו ע"ש. וכן נראה מן ההוכחה שהביא לדברי רבינו מנוסח בריך שמייה, אשר כבר נאמרה בעצמה ע"י השואל בתשובה סי' נז הנ"ל, ע"ש ובהערה 83.

17. בספרו גט פשוט (סימן קכה ס"ק צד) העתיק התשובה בסי' כג במלואה; ועוד שם (סי' קכו ס"ק מה) הזכיר בארוכה התשו' בסי' כ; וכן בתשובתו שבספר מגיד מראשית (סי' א) הביא תשובת רבינו סי' קיג מכת"; ובתשובתו שהובאה בשו"ת קרבן אשה (סי' לו דף סה ע"ד) העתיק בארוכה "תשו' מהר"י קאשטרו כ"י סימן ו"; וכן בתשובתו שהובאה בשו"ת גינת ורדים (א"ח כלל א סי' יג) הזכיר לתשו' הריק"ש סי' סו.

18. בתשובתו שהועתקה אצל רבי שמואל לניאדו בשו"ת בית דינו של שמואל (תשע"ז; סימן ו עמ' 47) שם כותב: "וכן זכיתי ומצאתי כדברי בפסקי הרב מוהר"י קאשטרו זלה"ה מכתבת יד סימן ו יע"ש".

19. שולחן מלכים א"ח סי' קמט סק"ה המעתיק מתשובת רבינו סימן נז; שם סו"ס תצה מעתיק מתשובת רבינו סימן צ [והיא זו שלפנינו בסימן פט].

חכמי איטליה – רבי מלאכי הכהן (בעל יד מלאכי), ואחינו רבי אליהו הכהן מליוורנו.²³

חכמי תימן – רבי יחיא צאלח [מהרי"ץ]²⁴.

כן יתכן שגם רבי יהושע בנבנשתי, בן העיר קושטא (ואחיו של בעל כנסת הגדולה), החזיק אף הוא בהעתק כלשהו של התשובות.²⁵

מהדורת ליוורנו

ספר אהלי יעקב נדפס בראשונה כאמור בליוורנו בשנת תקמ"ג – 171 שנים לאחר פטירת המחבר בשנת שע"ב²⁶. מהדורה זו נדפסה על ידי שנים מחכמי העיר: הדיין ר' אברהם יצחק קאשטילו, ורבי אליעזר סעדון, אשר הקימו בית דפוס חשוב בעיר, והיה זה מן הספרים הראשונים שראו אור על ידם.²⁷

כתב היד שעל פיו נדפס הספר היה מצוי בספרייתו של הדיין רבי אליהו הכהן, והוא אשר מסרו למדפיסים ביום בו הוקם בית הדפוס "במתנה גמורה על מנת שתקבעוהו בדפוס ותוציאנהו לאורה"²⁸. ר' אליהו

20. כאשר מעיד על עצמו בספרו שם הגדולים (ערך מהרי"ק ש): "והיבר תשובות ונקרא הס' אהלי יעקב והם בכ" וישנם אצלי". ובספריו הרבים מעתיק החיד"א פעמים רבות מן התשובות שבספר, לעתים מכת"י ולעתים מהנדפס. ונציין דוגמאות אחדות להעתקותיו מכת"י: ברכ"י סי' טז סק"א - הזכיר לאהלי יעקב כת"י סימן פו; סי' קכח סק"ו - הזכיר התשובה בסימן סו; סי' קלג סק"ג וסי' קסא סק"א - הזכיר לסימנים נז-נח; חו"מ סימן ז סק"ז - הזכיר סימן י; סימן יב סק"כ - הזכיר סימן מב; חיים שאל ח"א סי' כח - הזכיר סי' קב; שם סי' עד - הזכיר סי' לה; שם ח"ב סי' מה - הזכיר סי' ל. ועוד רבים. אך לא תמיד היה הספר בידיו, כמ"ש במחזיק ברכה יו"ד סימן לא סק"ה: "וכעת אין תשובות הרדב"ז ומהרי"ק ש כת"י בידי למען דעת מהיכא משמע להו ז"ל כן מהרי"ף והרמב"ם". וראה גם יוסף אומץ סי' פד שכ' שמ"ש בספרו שיו"ב הוא ממה שהיה רשום בדעתו, "כי נהייתי ונחליתי ולא עצרתי כת, זאת היתה לי שלא חזרתי לחזות בנועם תשובת מהרי"ק ש ולא נזכרתי כי הרב מהרי"ק ש ז"ל בתשובתו הביא דברי הרדב"ז בנדונו כמדובר". וראה טוב מצרים בערך רבינו שתמה על החיד"א בשה"ג הנ"ל, שמתחילה מצטט מעמוד השער של דפוס ליוורנו, ושוב כותב שהתשובות אצלו בכת"י. ונראה פשוט שכתב החיד"א דבריו פסקי פסקי כדרכו, ודבריו האחרונים הם משנה ראשונה, ושוב נדפס הספר והעתיק הלשון שבדפוס, ולא חש למחוק ההמשך.

21. בספרו פרי האדמה (שבת פכ"ה ה"ב) כתב: "והנה זכיתי ובא לידי שו"ת כתיבת יד ממהרי"ק ש..." והעתיק תשובת רבינו שבסימן קד בשלמותה.

22. ראה ספרו שו"ת חיים לעולם סימן א, שם מעתיק לתשובת רבינו סימן פז בשלמותה, בכמה שינויים ותיקונים מן הנדפס אשר נראה שאין מקורם בסברא.

23. ראה בהמשך פרק זה אודות דפוס ליוורנו, ובהערה 30.

24. ראה ספרו שו"ת פעולת צדיק ח"ג סימן רלג: "ובקונטרס שכתבתי בילדותי זה יותר מחמשים שנה העתקתי בקיצור מתשובות מהרי"ק ש סי' ק"ה..." חכם זה נפטר בשנת תקס"ה, וחמישים שנה קודם לכן היא שנת תקט"ו (לכל המאוחר) - בעוד ספר אהלי יעקב נדפס בשנת תקמ"ג - ומכאן שהיה בידו בכת"י. ראה גם לעיל פרק ד (הגהות על הטור ובית יוסף) שבידי מהרי"ץ היה ספר הטור עם הערות ר' יוסף הלוי ממצרים.

25. ראה בספרו שו"ת שער יהושע חו"מ סי' פז (עמ' קלב) המעתיק בשם "מהר"ר יעקב קסטרו בתשובה" (בלא ציון הסימן), והיא לפנינו התשובה שבסימן קיט. אך יתכן שלא עמדה לפניו כי אם תשובה זו, שכן הוא מוסיף ומעתיק שם מתשובה נוספת באותו הנידון מאת רבי אברהם סכנדר תלמיד רבינו, אשר אינה מצויה בספרנו, ראה הערה בראש התשובה שם.

26. וכדברי החיד"א בהסכמתו לספר: "הא איכא כמה שני דפרישי רב סליק לבי קברי, שנות מספר הסמוך נס"ע [=180] ונגלה מני כאה"ל רועי" (החיד"א סבר שמהרי"ק ש נפטר בשנת ש"ע - ראה לעיל פרק ג).

באגב אציין כי באותו הדור ממש חי בליוורנו חכם בשם ר' יעקב חיים די קאשטרו, אשר היה מ"בעלי תריסין רבנן סבוראי הקבועים בבית מדרשו של המנוח כה"ר רפאל אירגאס זלה"ה, וחתום בהסכמה משנת תקל"ב על ספר יסוד הקיום לר' בנימין איספינוזה, לצד שנים נוספים (ישרש יעקב - יסוד הקיום, תשס"ה, עמ' פח-צ).

27. בדפוס זה שפעל כעשר שנים נדפסו בהמשך ספרים חשובים נוספים, כגון: שו"ת הרי"ף, שו"ת יכין ובוועז, שו"ת זרע אמת, מגן אבות לרשב"ץ, וכן הסידור המפורסם תפילה זכה בעריכת ר"א קאשטילו. גם כמה מספרי החיד"א נדפסו על ידם, ובהם: מחזיק ברכה, שמחת הרגל, לב דוד, שם הגדולים ח"ב, ועוד. ראה על דפוס זה במאמר מאת יוסף רופא: 'תולדות בתי הדפוס העבריים בליוורנו', בכתב העת 'תגים', ב (ב"ב תשל"א), עמ' 128-130.

28. הסכמות חברי בי"ד ליוורנו ור' ישראל סירוסי.

הכהן קיבל את כתב היד מאת מר דודו רבי מלאכי הכהן בעל יד מלאכי²⁹. ואכן בשלושה מקומות בספר יד מלאכי אנו מוצאים ציטוטים מתשובות מהריק"ש כת"י³⁰.

בראש הספר נדפסו תשע הסכמות מאת גדולי רבני איטליה, ומאת החיד"א, לפי הסדר הבא: חברי בי"ד ליוורנו (ר' דוד מלאך, ר' מאיר סנגויניטי, ר' יעקב בונדי), החיד"א, ר' ישראל סירוסי, ר' אליהו הכהן מליוורנו (בעל כתב היד כנ"ל), ר' ישראל בנימין באסן ור' ישעיהו קרמי מריגיו, ר' חיים אברהם ישראל מאנקונה (בעל בית אברהם), ר' אליהו הלוי מאלאסנדריא די לה פאליא (אשר בצפון איטליה), ר' ישמעאל הכהן ממודנה (בעל זרע אמת), והסכמה-מליצה אנונימית וארוכה מאת "חד מן חבריא".

על המהדורה שלפנינו

"ואין להגיה שום ספר מסברא, והרמב"ן כתב במסכת בתרא (קלד סע"א) שראוי לנדות על זה. ונראה לי שאם הודיע בתחלת הספר שהגיהו מסברתו מותר, וראוי לעשות כן שלא להניח הספר מוטעה".
(ערך לחם יו"ד סימן רעט סעיף א)

נוסח

מהדורת אהלי יעקב אשר נדפסה בליוורנו רצופה בשיבושים לרוב, בכל עמוד ובכל שורה, ולעתים אף כמה טעויות בשורה אחת. בין הטעויות ניתן למנות: מילים שבאו באופן משובש, חסרון מילים ומשפטים, ואף קטעים שלמים שנשמטו מחמת טעות הדומות ומסיבות אחרות. אך נראה כי מציאות זו אינה תמיד אשמת המדפיסים אשר התרשלו במלאכה, כי אם כתב היד אשר עמד לפניהם היה משובש ולקוי ביותר מחמת היותו העתקה רחוקה מן המקור³¹.

במהדורתנו נעשה מאמץ מרובה לעמוד על נוסח המקורי והמדויק של תשובות רבינו, תוך סיקול וסילוק השיבושים הרבים אשר נפלו במהדורת ליוורנו. מלאכת הגהה זו נעשתה על סמך כמה וכמה כתבי יד שעמדו לנגד עינינו – בכללם כתבי יד מלאים של הספר, וכן תשובות רבות בכתב ידו של רבינו עצמו, או בכתב ידם של סופרי ומעתיקי, ותיקנם והוסיף עליהם בשולי הגליונות. על כתבי יד אלו, מקורם וחשיבותם, יכתב בפירוט בפרק הבא.

בנוסף לכתבי היד, נעזרנו במקורות מקבילים³² או מאוחרים יותר מתוך ספרי השו"ת של גדולי הפוסקים, המעתיקים מתשובות רבינו כפי שעמדו לפניהם בכתבי יד³³. ומאידך, בכל מקום בו רבינו מצטט את דברי חז"ל והפוסקים – כגון התלמוד, הרמב"ם, הטור ובית יוסף, ותשובות הפוסקים ראשונים ואחרונים – נעשתה השוואה מדוקדקת בין לשונו לבין נוסח המקור אשר עמד לפניו. כך למשל, בהעתקותיו ללשונות התלמוד ומפרשיו – השווינו הנוסח עם מהדורת דפוס ונציה בה השתמש; בהעתקתו מלשון הבית יוסף או תשובות הרשב"א, הר"ן, מהרי"ק, וכדומה – נבדק הנוסח לאור מהדורות הדפוסים הראשונים של חיבורים אלו

29. כך נכתב בהסכמה האנונימית שם.

30. יד מלאכי, כללי הרב המגיד אות ה - מעתיק מתשו' מהריק"ש בס"י פב; כללי השו"ע אות ב - מצטט מן התשובה בסימן כ; כללי שאר הפוסקים אות כח - מצטט מסימן קיג.

31. בפני המדפיסים עמד ככל הנראה כתב יד איטלקי ומאוחר יחסית, ראה דברינו בראשית הפרק הבא אודות כתב יד לונדון, ובהערה 2.

32. כגון בנוסחי השאלות שבספר אשר נשאלו גם לפני חכמים אחרים מן הדור ההוא והמה בספריהם - כהמבי"ט, מהרשד"ם, מהרש"ך וכו' [ראה להלן תחילת פרק ח].

33. כגון העתקותיו של בעל הדרכי נעם לכמה מתשובות רבינו, מהר"ם בן חביב, החיד"א, וכד' - וכנזכר לעיל.

אשר היו מצויים בידו. השוואות אלו שימשו אף הן יסוד חשוב בהגהה, בפרט במקומות בהן נוסח כתב היד תמך בנוסח המקור אותו מעתיק רבינו.

דרכינו בהגהת ספר זה מתחלקת בבסיסה לשתיים:

א. תשובות אשר לנגד עינינו עמד נוסחן המקורי בכתב ידו של רבינו או של סופריו [אותן אנו מכנים: כתבי היד המקוריים] – הועתקו כפי שהן בכתב היד בדקדוק ובלי שינוי [כולל שינויי כתיב, חסר ויתר וכיו"ב], ולרוב אף לא ציינו את השינויים שנערכו ביחס לנדפס. יוצאים מן הכלל הם תיקונים בולטים ומשמעותיים, כגון תיבות או משפטים שלמים שנחסרו בנדפס, או שינויים בעלי משמעות מרובה, אותן ציינו על פי רוב בסוגריים עגולות או מרובעות כמקובל. מניינן של תשובות אלו מגיע לכששים, באופן מלא או חלקי, וכאשר יבוא פירוטן המלא בפרק הבא.

ב. שאר התשובות שבספר הועתקו כפי שהן בנדפס, והגהתן נעשתה על בסיס כתבי היד המשניים של התשובות, באופן זה:

1. טעויות ברורות למעלה מכל ספק, כגון מלים משובשות, חסרות או מחוברות וכיו"ב, ואשר הטעות מתבררת גם על סמך אחד או יותר מכתבי היד, תוקנו על פי רוב בגוף הטקסט עצמו, ובלא הערה כלשהי. וזאת בכדי שלא להכביד על המעיין, שכן מספר השיבושים מסוג זה מגיע בספר לאלפים רבים, ואילו לא נהגנו כן היה הספר מנומר ומייגע לקריאה. יודגש שכאמור אף תיקונים אלו נעשו רק על בסיס אחד או יותר מכתבי היד שלפנינו, ולא שלחנו ידינו להגיה בגוף הטקסט מסברא בלבד. וזו הערה למעיין, אשר בכל מקום שיראה שינוי בין נוסח הנדפס למהדורתנו בלא ציון והבחנה, ידע נאמנה שלא מידינו היתה זאת, ולא מסברא בלבד הגהנו, כי אם מקור התיקון באחד מכתבי היד, ולעתים אף בשנים או בשלושה מהם. עם זאת, אף במקרים אלו, הוצאנו מן הכלל תיקונים בולטים ומשמעותיים אשר יש בהם משום שינוי של ממש במשמעות הדברים או בלשונם – וציינו אותם בסוגריים ובהערות שוליים, בדומה למה שנעשה בתשובות שנערכו על פי כתבי היד המקוריים.

2. תיקונים אשר היו נראים לע"ד מסתברים או מוכרחים, אך לא מצאנו להם סייעתא בכתבי היד (כגון בתשובות שבהן עמד לרשותנו כתי"ל בלבד המשובש גם הוא), נעשו באמצעות סוגריים עגולות ומרובעות כמקובל, תוך ציון בהערות שוליים שהתיקון המוצע מידינו הוא; או שהנחנו הטקסט כבנדפס, וציינו בהערה את התיקון הנלע"ד – בהתאם לאופי ההגהה. כך נהגנו גם במקרים שבהם השיבוש מתברר על פי מקורות אחרים (כגון לשונות התלמוד והפוסקים), אך בלא סיוע ישיר מכתבי היד.

3. מקום שנוסח כתב היד שונה במעט, אך אין עדיפות מיוחדת לנוסח זה על פני הנדפס – הנחנו נוסח הנדפס כפי שהוא.

עריכה

תשובות רבינו במהדורת הדפוס נדפסו ברצף אחד, בלא חלוקה לפסקאות, וכמובן ללא סימני פיסוק. במקרים מסוימים מדובר בתשובות ארוכות ביותר, המשתרעות על פני כעשרים עמודים, ברצף דברים ארוך, ללא הפסקה וללא הבחנה בין ענין לענין – דבר המקשה על הקריאה ועל ההבנה גם יחד. במהדורתנו הוקלד הספר מחדש באותיות מאירות עינים ובסדר נאה, נפתחו ראשי תיבות והושלמו חצאי מילים. התשובות נערכו מחדש, חולקו לפסקאות בהתאם לתוכן הדברים, ופוסקו באופן בהיר ונאות.

כן הוספנו מראי מקומות רבים בתוך תשובות רבנו (בגופן מוקטן מזה של גוף הטקסט), לציון מקורותיו מן התלמוד ומפרשיו, הפוסקים וספרות השו"ת.

מדור ציונים והערות – 'פתח האהל'

מדור ההערות לתשובות, המכונה פתח האהל – כשמו כן הוא: עניינו לשמש פתח ומבוא לאוהלו של רבינו, ולציון והפניה אל דברי הפוסקים האחרים העוסקים בענין הנידון, או המצטטים את דברי רבינו.

בעבודתי על תשובות רבינו, השתדלתי ועמלתי רבות לעמוד על הבנת דבריו וכוונתם הרצויה, ולרדת לסוף דעת רבינו והכרעותיו לדינא, כפי קוצר דעתי ושכלי כאשר חנני החונן לאדם דעת. בתוך כך עיינתי רבות בכל תשובה ותשובה לפי עניינה, בבירור ובהבנת שורשי ההלכה ומקורותיה – סוגיות התלמוד ומפרשיו, ודברי רבותינו הפוסקים ראשונים ואחרונים – אשר הוזכרו על ידי רבינו.

בתוך הדברים נתוודעתי לראות, אשר כמו בספרי שו"ת אחרים מן הדור ההוא – גם בין תשובות רבינו נמצא שאלות רבות אשר נידונו אף על ידי חכמים נוספים ממצרים ומן הדור ההוא בכלל, וכפי שנמצא את תשובותיהן המקבילות בנידון בספריהם. מלאכה זו לא תמיד היתה קלה לאיתור, שכן לעתים רבות נוסח השאלות אשר בתשובות שני המשיבים שונה בתכלית, ואין ההשוואה מתבררת אלא מתוך לימוד מדוקדק של התשובות עצמן. לא אחת זכיתי למצוא תשובות מקבילות גם בכתבי יד של חכמי הדור, אשר טרם זכינו להדפסתם. את פרי יגיעתי זאת העמדתי במדור זה, וציינתי בפירוט בראשי התשובות את דבריהם של פוסקים אלו וציון דעתם ומסקנתם בקצרה.

בנוסף, השתדלתי לאתר ולהשוות דברי רבינו בספר זה עם אלו שבחיבורו האחר: ערך לחם, בפרט במקומות בהם הוא עצמו מפנה לתשובותיו, ולעתים אף העתקתי לשונו במלואה³⁴. וכמו כן, שקדתי ללקט ולציין אל דברי הפוסקים האחרונים המזכירים או המעתיקים מתשובות רבינו, לעתים תוך הסתמכות על דבריו, ולעתים מקשים או חולקים עליהם כדרכה של תורה. ועיני המעיין בהפניות אלו תחזינה מישרים כמה נתפשטה תורת רבינו בכל הארצות אשר ישבו בהן בני ישראל, כאשר היתה נשנית ונלמדת בבתי המדרש של חכמי ספרד ואשכנז, צפון אפריקה וקהילות תימן.

מפתח התשובות

בשולי הדברים נעיר כאן על מפתח התשובות של ספר זה. מפתח זה נערך כבר על ידי רבינו עצמו, כחלק מסידורו הסופי. הגרסה המקורית והמלאה של המפתחות היא זו המצויה כנראה בראש כתי"ל, שם נסדרו המפתחות על פי סדר תשובות הספר, והן כוללות גם כותרות לתשובות אשר ניכר שיצאו מידי רבינו. בראש המפתחות נרשם שם בזה"ל: "מפתחות מפתחות פתוחי חותם, מוסבות פתח האהל, משבצות זהב במלאותם, יצאו נצבים איש על דגלו באותות לבית אבותם, והיו נכונים, ואלה שמותם בתולדותם, והיה כל

34. להשוואות אלו חשיבות יתירה, לא רק משום הכלל הנקוט בידינו 'אין בית המדרש בלא חידוש', ו'דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר' - אלא אף זאת, שברבות מן התשובות דברי רבינו סתומים הם או שאין הכרעתו ברורה בפרט מסויים, ודוקא מתוך הגהתו הקצרה והתמציתית בערך לחם עולה ומתבררת דעתו למעשה. ופעמים שאף נמצא שינויים מסויימים בין מסקנת דבריו כפי שזו נראית בתשובה, לבין ההלכה אותה העלה על שולחנו בערך לחם. כמו כן, במקומות רבים מתייחס רבינו בתשובתו בדרך אגב לפרט מסויים, אשר אין הוא עיקר נידונו, ובדבריו בערך לחם נמצא הרחבה בנושא. ולבסוף, רבים מן הפוסקים הדנים בדברי רבינו, לא עמדו לפנייהם אלא דבריו שבהגהות, ואליהם מתייחסים, ומן הראוי לאזכר דבריהם תוך הקשרם הראוי. כהשלמה לעבודה זו, סידרתי בסוף הספר 'מפתח ערך לחם', המורה מקום אל המקומות שזכרו בהערותינו לספר זה דברי רבינו בחיבורו ערך לחם.

מבקש ה' [...] ³⁵ ימצאהו בארץ מדבר, דבר דבור במצריהם ובטרותם, ולחבר את האהל, לקיים מ"ש [...], בטבעת המחבר ז"ל נכתב ונחתם, וסימניך 'ויעקב איש תם יושב אהלים'."

במהדורת הנדפס בליוורנו הועתקו המפתחות לסוף הספר, נסדרו מחדש לפי סדר ארבעת חלקי השו"ע, והושמט מהן כותרות התשובות. כמו כן קיימים מספר שינויי לשון ונוסח בין הנדפס לכת"ל³⁶.

בכת"ל נ"י מסודרות המפתחות ג"כ על סדר התשובות [ולא על סדר ד"ח השו"ע], אך נוסף בצד כל תשובה השייך שלה לאחד מחלקי השו"ע [יתכן שנעשה זה מאת המעתיק], וכמו כן חסרות גם שם כותרות התשובות המצויות בכת"ל.

במהדורתנו העתקנו את המפתחות בראש הספר כפי תצורתן שבכת"ל ובהתאם לנוסח שם, אך תיקננו הלשון בכמה מקומות ע"פ גירסת הנדפס או כת"ל נ"י³⁷. בנוסף למפתחות אלו, סידרנו בסוף הספר גם מפתח למקורות המובאים בתשובות רבינו, ומראות מקום לפי סדר העמודים במהדורתנו.

נספח: הפניות הערך לחם לתשובותיו

הרשימה שלהלן כוללת את ציוניו והפניותיו של רבינו מהריק"ש לספר תשובותיו אהלי יעקב, כפי שהן פזורות לאורך חיבורו האחר – ערך לחם על כל ארבעת חלקי השולחן ערוך. הפניות אלו מצויינות על פי רוב על ידי רבינו באופן מפורש, בניסוח דוגמת 'ועיין בתשובתי סימן...' , אך לא נמנענו מלצרף גם מקומות אחדים בהם כתב המחבר את תורף דבריו אשר בתשובה מסוימת גם בערך לחם, אך בלא הפניה מפורשת אל התשובה – תופעה שיש בה כדי ללמדנו על אופן וסדר הכתיבה והעריכה של שני חיבוריו המרכזיים³⁸.

כמו כן כלולים ברשימה מספר סימנים שבהם מצויות הפניות פנימיות מתשובה אחת לחברתה בתוך ספר אהלי יעקב עצמו – אם בלשון מפורשת ואם ברמז.

הרשימה ערוכה לפי סדר התשובות של אהלי יעקב.

סימן א – הוזכר בתשובתו סימן יד, בלא ציון מספר הסימן: "וכבר הוכחתי בפסק אחר שכתבתי על ענין ההקדש ששייר בו המקדיש".

סימן ג – הפניה בערך לחם חו"מ סי' קמט סעיף טו, ובסי' קצד סעיף ב.

סימן ד – הפניה בערך לחם חו"מ סי' עג סעיף י (מצויין שם כסימן ה).

סימן ה – הפניה בערך לחם יו"ד סי' קסא סעיפים ב, ג.

סימן ו – הפניה בערך לחם חו"מ סי' קנו ס"ח; כן נרמז בתשובתו סי' נט, בלא ציון מספר הסימן: "שורש דיני מין חזקות אלו הארכתי בהם בתשובה", וכן: "וכבר ביארנו אותה יפה יפה בפסק הקודם".

סימן ז – הפניה אפשרית בערך לחם אה"ע סימן צ סעיף יז (ראה בהערה 10 לסימן זה).

35. כאן הונח מקום חלק, וכן בסמוך. ונראה מכך שמעתיק כתי"ל העתיק גם נוסח רישום זה מכתב היד אשר עמד לפניו, ובמקומות אלו לא היו המילים מזוהות ולפיכך הניח מקומן פנוי.

36. חלקן שינויים משמעותיים, וכמו בסימנים י', ט"ז, כ"ו, ועוד. וראה הערה הבאה.

37. גם בכת"ל נ"י אנו מוצאים לעתים שינויים משמעותיים בנוסח המפתחות, גם ביחס לנדפס ולכת"ל יחד (למשל בסימן קלג). ויתכן שיש ללמוד מכל זה שערך רבינו כמה גרסאות של מפתחות הספר, ואין איתנו יודע מה היא הגרסה האחרונה שהוכשרה בעיניו.

38. יודגש כי אין בכלל זה מקומות רבים אחרים בהם דברי רבינו בשני חיבוריו מקבילים בפרט מסויים או בפסיקה מסוימת. מקומות אלו – שמספרם מגיע למאות – השתדלנו לאתר ככל שידינו מגעת, ולציין בהערות השוליים הנלוות לתשובות. [כן ערכנו להם מפתח מפורט המצורף למפתח המקורות שבסוף הספר]. כאן לא נכללו אלא אותם המקומות שבהם כתב רבינו בערך לחם בקצרה את כל תורף הדברים המבוררים בתשובתו בארוכה, באופן שברור שיונקים הם זה מזה.

- סימן יא - הפניה בערך לחם אה"ע סי' ד סעיף כ.
- סימן יג - נרמז בתשובתו סי' קיד, בלא ציון סימן: "ועיין מה שכתבתי למעלה" (ראה גם שם הערה 34); ואולי גם בתשובתו סי' נב בסופו: "וכבר כתבתי עליו במקומו", ראה שם הערה 29.
- סימן יד - הפניה בערך לחם חו"מ סי' רט סעיף ז.
- סימן יז - הפניה בערך לחם חו"מ סי' קעה סעיף מ.
- סימן יח - הפניה בתשובתו סימן קב ד"ה "ועוד רביעית", וכן בערך לחם חו"מ סי' קכח סעיף ב.
- סימן כ - הפניה בערך לחם אה"ע סי' ככו סעיף יב.
- סימן כה - הפניה בערך לחם אה"ע סי' צג סעיף יא.
- סימן לג - הפניה בערך לחם אה"ע סי' ד סעיף לז.
- סימן לה - הפניה בערך לחם חו"מ סי' קח סעיף ג.
- סימן לו - הפניה בערך לחם אה"ע סי' קיח סעיף ח, בלא ציון סימן: "ועיין ר"י בן לב ח"ב סי' כד, ומה שכתבתי עליו".
- סימן לז - ערך לחם חו"מ סי' עה סעיף יג: כתב להשיג על פסק השו"ע כדבריו בתשובה זו, בלא לציין אליה.
- סימן מ - הפניה בערך לחם יו"ד סי' קעג סעיף א.
- סימן מא - הפניה בערך לחם או"ח סי' תצו סעיף ב; וראה גם שם סי' שכח סעיף יז, שם כתב כדבריו בתשובה זו אך בלא הפניה.
- סימן מג - ערך לחם יו"ד סי' רכח סעיף לט: כתב בקיצור את מסקנתו בתשובה זו, ללא הפניה.
- סימן מה - הפניה בערך לחם חו"מ סי' קעו סעיף י.
- סימן מט - הוזכר בתשובתו סימן קל; וכן בערך לחם חו"מ סי' ז סעיף יב.
- סימן נ - הפניה בערך לחם אה"ע סי' עד סעיף י.
- סימן נג - הוזכר בתשובתו סימן קכב, בלא ציון סימן: "עם מה שכתבתי בפסק אחר בהיתר אשת עייאד".
- סימן נז - הפניה בערך לחם או"ח סי' קמט סעיף א; וראה גם שם סי' קלד סעיף ב: "ועיין בתשובתי", בלא ציון הסימן.
- סימן נט - הפניה בערך לחם חו"מ סי' קנו ס"ח; וכן הוזכר בתשובתו סימן קיב, ללא ציון סימן: "וכבר כתבתי בפסק אחר".
- סימן סא - הפניה בערך לחם אה"ע סי' מה סעיף א; וכן הוזכר בתשובתו סימן נט: "כמו שכתבתי בתשובה אחרת", ובסימן קיב: "כבר כתבתי על ענין זה במעשה שבא לידי".
- סימן סה - הפניה בערך לחם או"ח סי' שיד סעיף ז.
- סימן סו - ערך לחם או"ח סי' קכח סעיף כח: כתב בקצרה כדבריו בתשובה זו.
- סימן סז - ערך לחם יו"ד סי' נה סעיף יב: כתב ככל דבריו בתשובה זו, ללא הפניה.
- סימן סח - הפניה בערך לחם אה"ע סי' קיא סעיף ח (שם נכתב ציון התשובה בטעות: ש"א. ובערך לחם כת"י: ש"ה, או: ש"ח. וצ"ל: ס"ח).
- סימן סט - הפניה בערך לחם יו"ד סי' עז סעיף א.
- סימן עא - הפניה בערך לחם אה"ע סי' סח סעיף ח.
- סימן עב - הפניה בערך לחם יו"ד סי' קעד סעיף ב.
- סימן עג - הפניה בערך לחם חו"מ סי' קעו סעיף כד.
- סימן עד - הפניה בערך לחם חו"מ סי' קעו סעיף יט.
- סימן עה - הפניה בערך לחם אה"ע סי' צג סעיף כא.
- סימן עו - הפניה בערך לחם אה"ע סי' צג סעיף ה.
- סימן עט - הפניה בערך לחם יו"ד סי' קס סעיף יט.
- סימן פו - הפניה בערך לחם או"ח סי' טז סעיף א.

- סימן פז** - ערך לחם או"ח סי' קיז סעיף א: כתב ככל דבריו בתשובה זו, אך לא הפנה אליה.
- סימן פח** - ערך לחם או"ח סי' קנג סעיף כב: כתב בקצרה כדבריו בתשובה זו, ללא הפניה.
- סימן פט** - הפניה בערך לחם או"ח סי' רמו סעיף ג.
- סימן צ** - ערך לחם או"ח סי' תצו סעיף ב: כתב כהיתירו לומר לבן נכרי לעשות מלאכה בשבת, ורמז בקצרה לשתי הראיות שהביא בתשובה - מדברי הטור והרשב"א.
- סימן צא** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' קנו סעיף ט.
- סימן צב** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' מב סעיף ד, וכן בתשובתו סימן נו (בשני המקומות מצויין כסימן צא).
- סימן צד** - ערך לחם או"ח סי' שלז סעיף ג: מיישב את מנהג מצרים בשטיפת הבית על ידי גוי, כטעמיו בתשובה זו.
- סימן צה** - ערך לחם או"ח סי' שטו סעיף ב: כתב ליישב את מנהג פריסת האהל (כיימ"א), כדבריו בתשובה זו, אך ללא הפניה.
- סימן צו** - ערך לחם או"ח סי' שיט סעיף טו: מובא היתר כתישת הלזים בשבת, כדבריו בתשובה זו, אך ללא הפניה.
- סימן צז** - ערך לחם או"ח סי' תסח סעיף ד: כתב כשני הביאורים המובאים בתשובתו בהבנת הרמב"ם, ללא הפניה אליה.
- סימן צח** - ערך לחם או"ח סי' תצג סעיף ב: כתב ככל דבריו בתשובתו בענין התספורת ביום ל"ג בעומר, אך לא הפנה אליה.
- סימן צט** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' טז ס"ו.
- סימן ק** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' צ סעיפים טז, יז.
- סימן קא** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' פה סעי' יג.
- סימן קד** - ערך לחם או"ח סי' שח סעיף נא: כתב בקצרה כדבריו בתשובה זו, ללא הפניה.
- סימן קה** - הפניה בערך לחם יו"ד סי' פו סעיף א.
- סימן קיא** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' קמט סעיף ו.
- סימן קיג** - הפניה בערך לחם או"ח סי' לו סעיף א.
- סימן קיד** - הפניה בתשובתו סימן יג.
- סימן קטז** - הפניה בערך לחם חו"מ סי' רה סעיף א.
- סימן קכב** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' יז סוף סעיף טו.
- סימן קכג** - הפניה בערך לחם או"ח סי' קמד סעיף ד (שם בטעות: קפג).
- סימן קכה** - הפניה בערך לחם יו"ד סי' קצב סעיף ה.
- סימן קכו** - הפניה בערך לחם יו"ד סי' קס סעיף י.
- סימן קכז** - הפניה בערך לחם יו"ד סי' קסא סעיף ד.
- סימן קכט** - ערך לחם יו"ד סי' רטז סעיף ד: כתב ככל חילוקיו שנאמרו בתשובה זו, ללא הפניה.
- סימן קל** - הפניה בערך לחם חו"מ סי' ט סעיף א.
- סימן קלא** - הפניה בערך לחם אה"ע סי' קלד סעיפים ג, י.
- סימן קלב** - הפניה בערך לחם חו"מ סי' קכ סעיף ב (צוינה שם כסימן קלג).

פרק ו – כתבי היד של ספר אהלי יעקב

כתבי היד של שו"ת אהלי יעקב המצויים בידינו, רבים הם. נדמה שלא מצינו ספר תשובות מן האחרונים שזכה להעתקות רבות כל כך כמו אהלי יעקב. ניתן לשער שהסיבה לכך נובעת מחשיבותו של רבינו מהריק"ש בקרב פוסקי הדורות בכלל וקהילת מצרים ואגפיה בפרט, יחד עם העובדה שהספר לא נדפס עד אחר שנים רבות מפטירת המחבר, כנזכר בפרק הקודם. במהלך הדורות חלק מכתבי היד אבדו, וחלקם שרדו באופן מקוטע. במהלך העבודה על מהדורה זו השתדלנו לשים ידנו על כתבי היד הידועים לנו, ולהיעזר בהם ככל האפשר לשם בירור הנוסח ותיקונו.

חלק מתשובות הספר נפוצו גם בקובצים כלליים של כתבי יד, המאגדים תשובות מחכמי מצרים ואחרים, ואף בהם נעזרנו במהדורתנו.

נציין כאן לכתבי היד של הספר הידועים לנו, ואשר עמדו לנגד עינינו במלאכת ההגהה [רובם ככולם].

כתבי יד מלאים של אהלי יעקב

1. כת"י הספריה הבריטית מס' 579 [המכונה להלן ובהערות שבגוף הספר: כתי"ל]¹

כתב יד המכיל את כל קל"ג התשובות שבאהלי יעקב בשלמותן, לרבות מפתחות הספר בתצורתם המקורית כפי שערכם המחבר [על המפתחות, ראה בפרק הקודם]. כתב היד הינו בכתובה איטלקית מסודרת ונאה, ובראשו נרשם בתקופה מאוחרת יותר: "שו"ת לכמהור"ר יעקב קשטרו אשר נדפסו בליורנו בשנת התקמ"ג בשם אהלי יעקב".

במקומות רבים נוסח כתב יד זה מתוקן יותר מהנדפס, ונעזרנו בו באופן רציף בסיקול שיבושים וטעויות מוכחות שבנדפס, הוספת מילים חסרות ובפינוח אותיות בלתי קריאות. עם זאת גם בו מצויות טעויות ושיבושים למכביר, ורבים מאוד מהם זהים לאלו שבדפוס. במקרים לא מעטים דוקא נוסח הדפוס עדיף, ומצויים בו קטעים שנחסרו בכתי"ל – מה שמלמד שלא כתי"ל הוא שעמד לפני המדפיסים.

עם זאת, עיון מדוקדק בכתי"ל מלמד שמעתיקו נסמך על העתק הדומה מאוד לזה שהשתמשו בו המדפיסים, ואולי אף על אותו המקור ממש. כך עולה משיבושים רבים מספור הזהים ויחודיים אך ורק לכת"ל עם הנדפס, כגון שיבושי לשון, השמטות משפטים וקטעים שלמים, דמיון מלא בתעתיק משפות זרות, ודפוסים דומים נוספים².

1. מס' סרט במכון לתצלומי כתבי יד: 5846.

2. שיבושים ייחודיים לנדפס ולכתי"ל אמנם אינם מורים בהכרח שהמדובר באותו כת"י ממש שעמד לפני המדפיסים ובעל כתי"ל, שכן יתכן ששני כתה"י – זה שעמד לפני כתי"ל וזה שעמד לפני המדפיסים – הועתקו מכת"י שלישי שאינו לפנינו, והוא מקור השיבושים הזהים. ובכל זאת נראה לי כאפשרות זאת, וזאת ממה שמצאנו לא מעט פעמים טעויות משותפות בנדפס ובכתי"ל, כאשר בכתי"ל הטעות תוקנה לאחר הכתיבה, אם על ידי סימני מחיקה וגרירה, תוספת המילה מעל לשורה, או באמצעות סימון המציין שיש להחליף סדר המילים, וכיו"ב. עובדה זו אפשרית בהינתן העובדה שמעתיק כתי"ל השתמש באותו כת"י ממש שעמד לפני המדפיסים. כך, כאשר ישנה תיבה מסויימת בכתה"י שעמד לפני השנים שיש מקום לטעות בזיהויה או להחסירה, ובעוד מעתיק כתי"ל הבחין בטעות לאחר הכתיבה ותיקנה, המדפיסים לא שמו לבם לכך. [אציין מס' דוגמאות לכך: סימן סד בנדפס (ד"ה תשובה): "ואם [אין] להם לשלם" – נשמטה תיבת "אין", ובכתי"ל השלימה הסופר מעל השורה; סימן יד: "אלא הכל יהא [נדרש] ליפוי" – תיבת "נדרש" נוספה אצלנו ע"פ כתה"י המקורי, בנדפס היא חסרה, ובכתי"ל הונח במקומה מקום חלק; סימן קלא בתוך הסכמת ר"ש אלפראג'י שבסוף התשובה, נכתבו בנדפס מס' מילים שאינן במקומן, כך: "כדאסיקו רבוותא ז"ל, ומינייהו הר"ח ז"ל וכד דייקת שפיר בתשובת רבינו והרשב"א ז"ל מייתי הך דר"ח בתשובה וממילי מעלייתא דהרמב"ם ז"ל פ"י מהל' מכירה

2. כת"י ספריית ליהמן, ניו-יורק, מס' 72 [כת"י נ"י]³

כתב יד קדום, איכותי ומתוקן, הכולל כמעט את כל התשובות שבאהלי יעקב. מכיל רע"ה דפים, ולאחריהם מפתח התשובות.

עיון בכתב היד מראה כי הוא מורכב משתי שכבות: הראשונה שבהן, והקדומה יותר, היא העתקת סופר ספרדי-מצרי, בכתיבת אמן מוקפדת ומיושרת, אשר העתיק מלכתחילה כנראה את כלל תשובות הספר, ולפחות בחלקן על פי כתב ידו של רבינו⁴. במהלך הזמן אבדו רוב הדפים שבכת"י זה, ואלו הושלמו על ידי מעתיק נוסף שהיה בעליהם של הדפים הנותרים⁵. כתיבת מסדר זה – הוא המעתיק השני – פשוטה יותר ובלתי מהוקצעת, וניכר שלא היה סופר מיומן. עם זאת, ניכר שהיה תלמיד חכם אשר ידע והבין את אשר לפניו⁶. התשובות מן המסדר כוללות בעיקר את חציו הראשון של הספר – עד סימן עה, וכמו כן השלמה של תשובות נוספות או חלק מהן בחציו השני.

תשובה אחת מתוך הספר (סימן לג-ב) צירף המסדר מתוך קובץ שלישי, השייך לקבוצת כתבי היד המקוריים (ראה להלן), ומכאן שאלו עמדו לפניו. סימן זה – המכיל את תשובת רבינו בענין הקראים – נכתב בהעתקת סופר אשר עמדה לנגד עיני רבינו, והגהותיו בכתי"ק מצויות בשולי הדפים. לעומת זאת, את חלקו הראשון של הסימן (לג-א) – תשובת ר"ש גאויזון באותו ענין והשגות רבינו עליו – השמיט המסדר, וכפי שמסביר: "הרב ז"ל כתב כאן פסק הר' שלמה גאביזון בענין הקראי"ם, וכתב כל דבריו באורך, ועל כל קוץ וקוץ השיג עליו הרב בצדו **ככתוב בספרו**, בסדר נכון באורך. ואחר כך כתב הוא פסק על הענין הנז', ולאפס פנאי לא אעתיק פסק הר"ש גאביזון והשגותיו, ודיינו בפסק הרב לבדו כאשר תראה בדף שאחר זה".

משמע הכי נמי האיי גאון תשכח...". המילים המודגשות מקומן בהמשך הדברים וצ"ל כך: "משמע הכי נמי, וכד דייקת שפיר בתשובת רבינו האיי גאון תשכח...". כשיבוש זה העתיק בתחילה גם מעתיק כתי"ל, אך חזר והעביר סימני מחיקה על המילים המיותרות, וכתבם בשנית במקומם הנכון כאמור. מסתבר איפא שמקור טעות זו בכתה"י שעמד הן לפני המדפיסים והן לפני מעתיק כתי"ל כאמור, שם נוספו מילים אלו בגיליון התשובה או כיו"ב, באופן שהיה ניתן לטעות במקום שיש לשלבו, ובעוד מעתיק כתי"ל הבחין בטעות אחר הכתיבה והשלימם במקום הנכון, המדפיסים לא שמו ליבם לכך והניחו הטעות כפי שהיא. ובדומה לזה בכמה מקומות נוספים].

למרות זאת יש להעיר, כי במפתח הספר שנערך ע"י רבינו, אנו מוצאים כמה שינויים בולטים בין הנוסח שבנדפס לזה שבכת"ל, באופן שלא נראה שמדובר בטעות המעתיק או המדפיסים. ויתכן שהמפתחות נערכו בנדפס על סמך כת"י אחר.

3. אוסף קרן מנפרד ואן ליהמן, ניו יורק; מס' סרט במתכ"י: 23247. תודתנו נתונה לבעלי הקרן על הסכמתם לעיון בכתבי היד, ולספרייה הלאומית בירושלים אשר העמידה לרשותנו את ההעתק הדיגיטלי.

4. ראה להלן הערה 15.

5. דף אחד אשר נחסר מן הקובץ המקורי של הסופר הראשון מצוי בגנזי הספרייה הלאומית הרוסית: RNL, box K .138 [שם הכותר בקטלוג הספרייה הלאומית: 'שאלות ותשובות מאת מהריק"ש צז-צח'], וכולל את סימנים צז-צח, מלבד השורה האחרונה של סימן צח - אשר מופיעה לפנינו בכת"י נ"י בכתבת הסופר הראשון. המעתיק השני, אשר דף זה נחסר ממנו (כמו דפים נוספים קודמים אליו) השלימו בכתבת ידו.

במקביל, ראשו של כתב יד זה יש לזהות ככל הנראה במקום אחר בספרייה זו: Ms. EVR II A 372, פריט זה כולל עמוד שער לספר אהלי יעקב והקדמה מאת ר' יצחק קשטרו בן המחבר. בעמוד השער נכתב כך: "מה טובו אהליך יעקב. זה ספר אהלי יעקב. והם שאלות ותשובות של הרב הגדול כמוהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה". בעבר השני של הדף מצויה כאמור הקדמת ר"י קשטרו, מעליה נכתב "הקדמת בן הרב המחבר זלה"ה", אך באופן מפתיע, הקדמה זו שייכת דוקא לספרו האחר של מהריק"ש: 'ערך לחם', וכעולה מתוכנה, וכפי שאכן נדפסה לפנינו בהקדמת הערך לחם (קושטא תע"ח), ומכאן מסתבר כי מדובר בשרידים של כתב יד אשר הכיל את שני חיבוריו של מהריק"ש.

6. כך ניתן לראות ממקומות רבים שקיצר את דברי רבינו והעתיק בתמצות נכון משפטים וסברות, ולעתים משא ומתן שלם, וכפי שנביא בסמוך. ראה גם להלן הערה 9 שכתב המעתיק אודות הנידון שבס"י קלא "ומה שראיתי אחרי רואי בו שהגט פשיטא ופשיטא שהיה מעושה..." - נראה מזה שהיה בר הוראה. בסוף כתה"י נמצא רישום מהמעתיק שצייין לעצמו את רשימת התשובות שבספר העוסקות בעניני עגונות, ומן הסתם כיון להשתמש בזה לצורך לימוד ופסיקה.

נוסח כת"י זה מתוקן לאין ערוך מן הנוסח הנדפס, ועל פיו תיקננו שיבושים למכביר, השלמנו מילים חסרות, והוספנו משפטים שנשמטו בשל טעויות הדומות, ועוד. מעתיק כתב היד היה בקי בשפה הערבית, ולפיכך התבססנו עליו רבות בהעתקת המילים והמונחים הערביים שבספר, אשר נשתבשו מאוד בנוסח הנדפס ובכת"י לונדון האיטלקי. עם זאת גם בכתב יד זה מצויים שיבושים, ובכמה מקומות גם חסרונות ניכרים⁷. כן חסרות מתוכו התשובות: לג-א (כאמור), עח⁸, קלא⁹.

אך החיסרון הבולט בכת"י זה הוא בדילוגים הרבים המצויים בתשובות מן המעתיק השני, הכוללים השמטה מכוונת של מילים, קיצור ו"תימצות" משפטים ואף קטעים שלמים מדברי רבינו. כך למשל, בתשובה אחת (סימן עד) קיצר המעתיק את רוב המשא ומתן בתשובת רבינו, וכתב בקיצור: "אמר המעתיק, בענין זה נתווכח הרב ז"ל עם רשד"ם, דרשד"ם פירש... והרב ז"ל סובר...". ובמקום אחר (סימן יח) אחר שמעתיק עיקרי הדברים שבתשובה הוא כותב: "ועוד האריך הרב ז"ל להתווכח עם החכמים המנגדים, ועל כל קוץ כתב תילי תלים, אבל אני לאפס פנאי לא כתבתי כי אם ענין הפסק לענין דינא... הרוצה לעמוד על דבריו יעיין בספרו". ובדומה לזה במקומות נוספים.

בנוסף, בכמה תשובות דילג המעתיק על נוסח השאלה הארוך, תוך שהוא מזכיר את ענין השאלה בקיצור נמרץ¹⁰, ובאחרות נהג להיפך: נוסח השאלה הועתק, ותשובת רבינו תומצתה לכדי מספר שורות¹¹. תשובות מסויימות קוצצו הן בנוסח השאלה והן בתשובת רבינו לכדי שורות אחדות¹². קיצורים אלו ערך המעתיק, כפי שמציין לעתים, "מחוסר פנאי"¹³.

ולמרות חסרונות אלו, כתב יד זה הוא עדיין כתב היד השלם האיכותי ביותר מבין כתבי היד שבידי, והוא משמש מקור קדום ומרכזי לבירור נוסח הספר.

3. כת"י אהלי יעקב מספריית אהבת שלום

כתב יד זה המצוי בספריית הגרי"מ הלל שליט"א, לא זכיתי לראותו, אך הוא תואר בקצרה על ידי פרופ' רי"ש שפיגל במבואו לספר 'שיטה על מסכת ב"ק למהריק"ש'. שם צורף גם תצלום עמוד השער של כתב היד, וכן מספר דפים מתוך גוף החיבור.

כתב יד זה היה מצוי ברשות רבי אברהם קשטרו – בנו של ר' יצחק קשטרו השני, ובן נינו של מהריק"ש. ר' אברהם קשטרו קיבל את כתב היד בירושה מאבותיו, ואף השלים בו מספר עמודים שנחסרו בו, בכתב

7. הבולט ביותר בסימן לו, שם דילג המעתיק בשגגה באמצע משפט על כחצי תשובה, ודילג לסופה.

8. דף קנו ע"ב בכתה"י. שם נכתב: "סימן ע"ח השמיטה הסופר, תמצאנה בסוף". רישום זה מן המעתיק השני, וכוונתו כי הסופר הראשון השמיט סימן זה. הוא תכנן כנראה להשלימה בסוף החיבור, אך מחשבתו לא יצאה לפועל, ולא נמצאת השלמה לתשובה זו בכתה"י. זאת לעומת סימן קי"ז, שנשמט אף הוא ממקומו, וציין המעתיק (דף רכ"ב ע"ב) "קי"ז תמצאנה בסוף" – והשלמתה אכן מצויה בסוף כתה"י (דף רע"ה א-ב).

9. דף רע"ב ע"ב, המעתיק (השני) פירט מספר נימוקים להשמטת תשובה חשובה זו: "קלא, ענין גט מעושה, והוא גט של כ"ר נסים ענקרי. ומתוך מה שאירע הוכיח הרב שהיה גט מעושה ובטל. ולהיות בו דברי קנטורין בינו ובין מסדר הגט, וכלם בארץ החיי"ם, ומאריך הרבה, מהם אריכות לענין דינא, ומהם התווכחות. ומה שראיתי אחרי רואי בו שהגט פשיטא ופשיטא שהיה מעושה אך נעלם מעיני המסדר הרב ז"ל עניינים, באופן שלא ראיתי לטרוח להעתיקו אחד לאחד, ודבריו ז"ל באו בספרי הפוסקים ז"ל. גם לאפס פנאי לא העתקתי אותו. גם שלא לפרסם דברים שניתנו ליאמר בלחישתה".

10. כך נהג למשל בסימנים נד; נה; סב ("שאלה זו בקיצור עניינה...").

11. כגון סימן כד.

12. כגון בסימנים נו; ס.

13. נוסף למובא לעיל, ראה דבריו למשל בסי' כד: "עיין שם כי אין לי פנאי להאריך".

ידו. הוא גם שניסח את עמוד השער הכתוב בכתובת ידו בזה"ל: 'ספר אהלי יעקב למוהריק"ש זלה"ה. והוא חבור משאלות ותשובות מהרב הגדול מעוז ומגדול מרנא ורבנא כמוהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה, אשר מימיו שותים כל הת"ח, ונתפשטו כל הוראותיו בכל גלילי מצרים וסביבותיה על פיו יצאו ועל פיו יבואו. לאחר תיאור זה בא רישום בעלות אישית-משפחתית: "לאברהם למקנה, והאלהים אינה לידי ספר הנז' ממשפחתי ומבית אבי, נין ונכד להרב המחבר זלה"ה הנז', אני הצעיר אברהם קשטרו ס"ט, בכמה"ר יצחק נ"ע, בכמהר"ר יוסף ז"ל, בכמהר"ר יצחק זלה"ה, בכמהר"ר יעקב הרב המחבר הנז' זיע"א".

מתיאורו של רי"ש שפיגל, כמו גם מתצלומי כתב היד שפורסמו, נראה שמדובר בכתב יד איכותי ומתוקן. עם זאת, מתוך מה שפורסם, גם הוא אינו נקי משגיאות¹⁴.

כתבי היד המקוריים בכת"ק של מהריק"ש וסופריו

חשיבות ראשונה במעלה יש לייחס לקבוצת כתבי היד הבאים, המכילים כששים תשובות מתוך ספר אהלי יעקב. כתבי יד אלו מצויים כיום בכמה ספריות ואוספים, ציבוריים ופרטיים, ובכללם גם קטעים שנמכרו במכירות פומביות. אף שפוצלו ונפוצו במקומות שונים, עיון בהם מעלה שמקורם אחד, כדלהלן.

חלק מן התשובות בקבצים אלו רשומות בעצם כת"ק של מהריק"ש, ואחרות מועתקות בידי סופרים שונים – לכל הפחות ארבעה – כאשר הגהותיו בכתב ידו מצויות בגיליוני הדפים ובין השיטין. בהגהות אלו כלולות תוספות, תיקוני השמטות ותיקוני נוסח – אשר כולן שולבו במהדורת הדפוס של אהלי יעקב. בחלק מן התשובות נוסח השאלה נכתב בידי מעתיק – ככל הנראה השואל עצמו או סופר מטעמו, ואילו התשובה נכתבה בכתב ידו של רבינו. באחרות מתחילה אף התשובה בכתובת סופר, כאשר מהריק"ש משלימה בכתובת ידו. רוב התשובות המצויות בכתבי יד אלו הן שלמות וברורות, אך יש מהן מקוטעות או פגומות. כמו כן, לעתים נמצא תשובות המחולקות בין שנים מקבצים אלו, כאשר תחילת התשובה מצויה באחד מהם, והמשכה באחר – עדות ישירה לכך שכל הקבצים שלפנינו מקורם בקובץ אחד כולל אשר התפצל לימים¹⁵.

מעל גבי התשובות נרשמו סימני הספר, לרוב באופן התואם את סימונן בדפוס – ואף זו עדות ברורה לכך שבמקורו כלל הקובץ את כלל תשובות הספר בתצורתן המקורית כפי שהשיב רבינו לשואליו ואורגנו

14. ראה דברי שפיגל שם. ואציין בקצרה מס' דוגמאות בולטות, בהתייחס לשני תצלומי כתה"י שהובאו שם המכילים חלקים מסימנים קיג-קיד, קל-קלא: סימן קיג, טור א, שו' 2: 'שהחכם השלם כמוהר"ר מלכאל אשכנזי' - חסרות תיבות: 'החסיד וקדוש', המצויות בנדפס ובשאר כת"י; שו' 11 בסוף - חסרה תיבת 'בוזיות'; סמוך לשו' 17, בהשגה - השגה זו בטעות יסודה ושייכת לגוף התשובה (ראה דברינו בתשובה שם הערה 35); השגה אחרונה, שו' 3: 'אל יכנס' - צ"ל יכניס. סימן קיד, טור ב, שו' 2: 'כרבי' - צ"ל כ"ר; שו' 10: 'שהגיעם' - צ"ל שהגיעה; שו' 26: 'והשיב התוגר' - צ"ל והשיב לו התוגר. סימן קל, טור א, שו' 17: 'שכתב שם פרק כהן גדול' - והוא שיבוש הניכר, וצ"ל פרק כ"ג (ומתייחס לדברי הרמב"ם); שו' 34 - 'דמדמיה פיסול שאלה' - צ"ל דמדמה.

15. ראה כדוגמה לכך להלן הערות 27-28. ומעניין במיוחד הפיצול הבא, הנוגע לסימן קל: תחילת תשובה זו מצויה בקובץ D-152 בכת"ק של רבינו עצמו, ומשתרעת על פני שני עמודים מלאים, עד למילים "משמעותא דמהריק"ש ז"ל" - שם היא נקטעת בסוף העמוד. באופן מפליא, המשכה של התשובה מופיע בקובץ אחר (כת"י קרלין), בעמוד המתחיל בדיוק מהמילה הבאה מן התשובה: "דמדמה...", אך כאן בכתובה שונה בתכלית - כתב סופר בקי ומיומן! זאת ועוד, אף בכת"י נ"י הנזכר לעיל, אשר כאמור מורכב הוא משני מעתיקים שונים, ניכר שינוי ברור בין הכתיבות בדיוק במקום זה באמצע התשובה, כאשר בכתובת המעתיק הראשון מצוי רק עד למילים המסיימות בכתובת ידו של מהריק"ש, ומכאן והלאה נרשם בכתובת המעתיק השני. קשה להניח הסבר לתופעה זו, אלא אם נאמר שרבינו בעצמו הורה לסופר להמשיך את התשובה באותו המקום בו הפסיק, ועל פי הכתבתו בעל פה. שמא נהג כן מחמת אילוץ כלשהו, או מפני שאבד לו ההמשך הכתוב, ושחזרו מפיו. לפני מעתיקו הראשון של כת"י נ"י לא היה מצוי כי אם הדף הראשון שבכת"י של רבינו, ואילו החלק השני הושלם ע"י בעל כת"י נ"י, אשר לפניו כבר היה מצוי גם חלק זה אשר הוכתב לסופר מפי רבינו. מכל מקום, פיצול נדיר זה מדגים היטב את מעורבותו של רבינו בעריכת קובץ תשובותיו, ואת הזיקה הישירה בין התשובות שבכתב ידו בקובץ זה, לבין אלו שנכתבו בידי סופריו.

על ידו לכדי ספר תשובות ערוך ומסודר¹⁶. עם זאת, נראה שאין זו הגרסה האחרונה של הספר אשר יצאה מידו, כי אם טיוטה ראשונית ומאורגנת של תשובותיו – שאותה מסר בהמשך לסופר בקי ומיומן לשם העתקה מסודרת וסופית¹⁷.

כמתבקש, נוסח התשובות שבכתבי יד אלו מדוייק ונקי משגיאות, והתבססנו עליו באופן מוחלט בהעתקת התשובות הכלולות בו, כמפורט להלן. אכן, במקומות בודדים נמצא בדפוס נוסח עדיף על זה המצוי בכתב¹⁸, וכן תוספות קצרות בדפוס החסרות בכתב¹⁹. שינויים ותוספות אלו נעשו, כך נראה, במסגרת העריכה הסופית של הספר ע"י רבינו, כאמור לעיל.

אלו הם הקבצים אשר נשתמרו בידינו מתוך המכלול המקורי שסידר רבינו, עם פירוט התשובות הכלולות בהם:

1. כת"י ליהמן מס' D-152 D-151 D-150

שלושת כתבי היד מספריית ליהמן המכילים כחצי מן התשובות שבידינו מאוסף זה, כדלהלן (סימני התשובות לפי סדרן בכתבי היד):

D-150 – עב²⁰; טו²¹; סז²²; לב²³; קיב²⁴; צט²⁵; כ²⁶; ג²⁷; ב²⁸; קלב²⁹.

16. מאידך יש להעיר, כי בפועל אין התשובות מופיעות כסדרן, כי אם באופן אקראי – אף בדפים שסדר העמודים המצויין בראשם הוא עוקב. כמו כן בחלק מקבצים אלו שובצו בין תשובות רבינו גם תשובות אחדות מחכמים אחרים – ואף כאן סדר העמודים נותר עוקב. ומכאן שהקובץ המקורי שסידר רבינו התפזר לימים, ושב ונכרך בידי עורך מאוחר אשר אסף את הדפים וכרך עמם דפים נוספים מכתבי חכמים אחרים.
17. העתקה אחרונה זו אינה מצויה בידינו, אך קיומה עולה בבירור מן השינויים והתוספות המצויים בדפוס ובכתבי יד מאוחרים, ביחס לכתבי היד המקוריים, כפי שייכתב בסמוך; וכמו כן מראיות נוספות.
18. ראה כדוגמה במצויין להלן הערות 57, 70. דוגמה בולטת נוספת ראה בגוף הספר סימן פא הערה 13, וכן סימן לה הע' 5.
19. ראה להלן הערות 22, 23.
20. 1 ע"א - 2 ע"ב; תשובה מלאה בכת"ק.
21. 3 ע"א - 4 ע"א; תשובה מלאה בכת"ק.
22. 5 א-ב; כת"ק, עם תוספות בשולי הגליון. לקראת סוף התשובה יש חיסרון של כמה שורות ביחס לנדפס, וכנראה נוסף ע"י רבינו בעריכה מאוחרת יותר של התשובה.
23. 6 ע"א - 7 ע"א. התשובה במלואה בכת"ק, מלבד רוב נוסח השאלה שהונח מקומו חלק.
24. 8 א-ב; רובה בהעתקת סופר, וסופה בכת"ק.
25. 9 ע"א - 11 ע"ב, תשובתו בענין יהודי קוצ'ין; העתקת סופר עם תוספות בכת"ק בשולי הגליון.
26. 12 ע"א - 14 ע"ב; כתיבת סופר עם הערות מרובות בגליונות בכת"ק. כמה מהערות אלו פותחות במילים "וראיתי מי שחלק...", "וראיתי מי שהקשה..." וכדומה, והן מתייחסות לתשובת רבי בצלאל אשכנזי בנידון (שו"ת ר"ב אשכנזי סימן כא) אשר עמדה לפניו תשובת רבינו והשיב עליה. בתוספות אלו, שנכנסו בכללן לנדפס, חזר רבינו והשיב על דבריו. ראה גם דברינו בהערה ראשונה לסימן זה.
27. 15 א-ב; החל מסוף לשון השאלה (הארוכה) ועד אמצע התשובה. החלק הראשון הכולל את רוב לשון השאלה מצוי בכת"י ירושלים 6814=38 כדלהלן.
28. סוף התשובה; כתיבת מעתיק; הדפים הראשונים מהעתקת תשובה זו נמכרו במכירה פומבית.
29. 16 ע"א - 17 ע"ב; התשובה במלואה בכת"ב מעתיק עם הערות רבינו בשולי הגליון.

D-151 - סט³⁰; קיג³¹; קיח³²; לה³³; כו³⁴; כג³⁵; סו³⁶; מג³⁷; תשובת ר' יהודה חאמי³⁸.

D-152 - עד³⁹; לז⁴⁰; כז⁴¹; נד⁴²; כד⁴³; קיט⁴⁴; קל⁴⁵; מא⁴⁶; מח⁴⁷.

2. כת"י מספריית האדמו"ר מקרלין-סטולין שליט"א, מס' 32

רוב התשובות בכת"י זה בכתיבת ידו של מהריק"ש, עם ציון הסימנים בכותרת התשובות כדרכו. מצויים בו הסימנים הבאים מספרנו: יז⁴⁸; עו⁴⁹; נא⁵⁰; קח⁵¹; לט⁵²; קל⁵³.

כן מצוי בכתב היד עמוד אחד מתשובה בכת"ק של רבינו אשר לא נדפס בספר אהלי יעקב⁵⁴, ונדפסה במהדורתנו בנספח א בסוף הספר. וכמו כן משולבים בין התשובות מספר דפים מתשובות הרדב"ז, דרשות, ועוד.

3. כת"י ירושלים הספרייה הלאומית 6814=38

קובץ זה אשר כותרו 'שאלות ותשובות מאת חכמי מצרים שי"ג-שס"ה', מכיל למעשה בעיקר את תשובות רבינו, באותה מתכונת המאפיינת את סדרת כתבי היד המקוריים. בסופו מובאות שתי תשובות מרבי אברהם מונסון, וכן כמה מתשובות הרדב"ז.

30. 1 ע"א - 2 ע"ב; כתי"ק.

31. 3 ע"א - 4 ע"ב; כתיבת סופר עם חתימת רבינו בסופה והגהה בודדת בשולי הגליון בכת"ק. בכתה"י כלולה רק שאלת ר' שלמה נרבוני ותשובת רבינו, ללא ההמשך המצוי לפנינו: תגובת ר"ש נרבוני והשגות רבינו על דבריו. [בהערה מאוחרת שנכתבה בשולי הגליון נרשם: "מה ששיך אחר תשו' זו הוא בד[ף] רי"ד" - כשהכוונה כנראה להמשך התשובה כאמור, אשר היתה מצויה בקובץ המלא של כתה"י].

32. 5 ע"א - 6 ע"א; כתי"ק.

33. 7 ע"א - 8 ע"ב; כתי"ק.

34. 9 ע"א - 15 ע"ב; תחילתה בכתיבת סופר ורובה בכת"ק.

35. 16 א-ב; כתי"ק; קטועה מעט.

36. 17 א-ב; כתי"ק; חסרה בסופה.

37. 18 ע"א - 19 ע"א; תשובה מלאה בכת"ק.

38. 20 ע"א - 21 ע"ב; כתיבת סופר. תשובתו עוסקת בנידון השאלה בספרנו סימן סא, וכנראה משום כך נשמרה אצל רבינו.

39. 1 ע"א - 4 ע"ב; כתי"ק.

40. 5 ע"א - 6 ע"א; כתי"ק.

41. 7 ע"א - 10 ע"ב; כתי"ק; חסר מן האמצע עד סוף התשובה.

42. 11 א-ב; כתיבת מעתיק; טופס השאלה בלבד, ללא תשובת רבינו.

43. 12 ע"א - 13 ע"ב; כתיבת מעתיק.

44. 14 א-א - 15 א-א; השאלה בכתב מעתיק, והתשובה בכת"ק עם תוספות ותיקונים בין השורות ובצידי הגליון.

45. 16 א-ב; כתי"ק, המשכה בכתיבת סופר בכת"י קרלין (ראה לעיל הערה 15)

46. 17 ע"א - 18 ע"ב; כתי"ק.

47. 19 ע"א - 22 ע"א, חסרה בתחילתה; כתיבת מעתיק עם חתימת רבינו בסוף התשובה.

48. 1 ע"א - 3 ע"א; כתי"ק.

49. 4 ע"א - 5 ע"א; כתי"ק.

50. 8 ע"א - 9 ע"א; רובה בכתיבת סופר וסיומה וכן הגהות בצדדים בכת"ק.

51. 10 ע"א - 12 ע"ב; השאלה בכתיבת מעתיק והתשובה בשלמותה בכת"ק, עם תוספות אחדות בשולי התשובה, גם הם בכתיבת ידו.

52. 15 א-ב; כחצי מהתשובה בכת"ק, והשאר חסר.

53. 19 ע"א, סיום התשובה בכתיבת מעתיק. תחילתה בקובץ D-152 בכתיבת ידו, כאמור לעיל, וראה הערה 15.

54. התחלת התשובה בדף 13 ע"ב, ותחילתה: "הא לא צריכא רבא...". נוסח "טופס" השאלה, אשר התחיל רבינו לכתוב והעביר עליו את

מספרנו הוא כולל את הסימנים הבאים: קכ⁵⁵; מז⁵⁶; יא⁵⁷; עג⁵⁸, קה⁵⁹; פא⁶⁰; פב⁶¹; ג⁶²; קלא⁶³; עח⁶⁴; נד⁶⁵; קיד⁶⁶.

4. כת"י ירושלים הספריה הלאומית 5251-6738

מכיל תשובות נוספות מן הקובץ המקורי: לא⁶⁸; ז⁶⁹; ו⁷⁰; צב⁷¹. וכן את שלושת תשובותיו של רבי יהודה חאמי הכלולות באהלי יעקב סימנים: פד⁷²; פח [ב]⁷³; קטו⁷⁴.

הקולמוס, מצוי בצדו השני של הדף (13 ע"א), ולא ראינו צורך להעתיקו. בראש שני העמודים (נוסח השאלה והתשובה) ציין רבינו את הסימון קלב - הוא מספר הסימן שיעד מתחילה לתשובה זו, וכדרך ציוניו בראשי סימנים אחרים. מכל מקום בפועל לא שילב רבינו תשובה זו בספר, וכעולה מן המפתחות שסידר, שם לא מופיעה תשובה זו. וכבר דברינו אמורים בכמה מקומות שסדר התשובות שבספר אהלי יעקב נערך בשנית על ידי רבינו.

55. 1 ע"א - 2 ע"ב; התשובה בכת"ק; קטועה ופגומה.
56. 3 ע"א - 4 ע"ב; כתיבת מעתיק; קטועה בכמה מקומות.
57. 5 ע"א - 8 ע"א; פגומה בכמה מקומות; כת"י סופר עם הגהות רבינו בשולי התשובה. במקומות אחדים בתשובה זו מצינו תוספות קצרות בנדפס שאינן בכת"י זה, וכגון המשפט הבא מן הנדפס (ד"ה וכל כך הדבר): "אלימא חזקה דלא עביד אדון איסורא גם להתיר העבד בבת ישראל, כיון דאיכא בגמרא תנאי ואמוראי דסברי דמדינא" - החסר בכת"י, וניכר שנוסף ע"י רבינו בהעתקה מאוחרת יותר של התשובה.
58. 9 א-ב, החל מאמצע התשובה - ועד סופה; כת"ק.
59. 10 א-ב; התשובה במלואה בכת"ק.
60. 11 ע"א - 14 ע"א; התשובה במלואה בכתיבת מעתיק עם הערות רבינו בשולי הגליון.
61. 15 ע"א - 17 ע"ב; התשובה במלואה בכתיבת מעתיק.
62. 18 א-ב; תחילת התשובה, ומשם ואילך נקטע. חלק נוסף של התשובה הממשיך מכאן מצוי בכת"י ליהמן 150 - דף 14 א-ב, אך גם חלק זה אינו משלים את התשובה במלואה.
63. £18 א-ב; חלק קצר מתוך לשון השאלה.
64. 19 ע"א - 20 ע"ב; התשובה במלואה.
65. נוסח השאלה בלבד; וראה נספח ד בסוה"ס השייך לסימן זה.
66. 22 א-ב; השאלה ותחילת התשובה, והשאר חסר; כתיבת מעתיק.
67. בקטלוג הספריה הלאומית נרשם אודות פריט זה כדלהלן: "אהלי יעקב: שאלות ותשובות. קטע מכה"י המקורי - דפים רעד-שה - שעל-פיו נערך לדפוס ס' אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג. כתיבת סופר, עם הוספות ותיקונים מידו של המחבר בשולי התשובות, בגליונות ובין השיטין. הערותיו בראשי התשובות והשגות מזולתו - אף הן בכתיבת ידו". ע"כ. ואולם השערה זו שגויה. לפני מדפיסי ליוורנו לא עמד קובץ זה או אחר מכתבי היד המקוריים, כי אם כתב יד איטלקי ומאוחר בהרבה, כאמור בדברינו למעלה.
68. התשובה במלואה בכתיבת מעתיק עם תוספות בגליונות בכת"ק של רבינו.
69. רוב הסימן, החל מאמצע נוסח השאלה. כתב סופר עם הגהות רבינו וחתימתו, וכולל גם הסכמת רבי יהודה מסעוד בכתב ידו לתשובת רבינו. בכתב היד מצוי קטע נוסף בתשובת רבינו ובו תוספת דברים על עיקרי דבריו שבתשובה. ואולם המסכים לתשובת רבינו, ר"י מסעוד, לא הסכים עם חלק זה של התשובה, והשיג על הדברים. נראה כי רבינו הסכים עם השגת ר"י מסעוד, וחזר בו מדבריו - ולפיכך העביר הקולמוס על קטע זה, ובהתאם מחק את השגת ר"י מסעוד בנידון (ועמוד ההמשך עם סיום השגת ר"י מסעוד נחסר לגמרי מכתה"י). תופעה ייחודית בתשובה זו (אשר שלא מצאנו כמותה בסימנים אחרים שהגיה רבינו), היא עריכתם של כותרות צד אחדות בכתב ידו בגליוני העמודים, ובהן מעין סיכום ותמצות של הדברים שנתחדשו בגוף התשובה. תוספות אלו הכניס תחת הכותרת: "גליון", אך לא נכללו בנדפס (ואף לא במהדורתנו).
70. התשובה במלואה בכתב סופר עם הגהה בודדת בכת"ק. בתשובה זו מצינו מקומות אחדים בהן נוסח הנדפס עדיף על נוסח כתה"י, באופן שנראה שאינו שינוי מסברא מאת המעתיק. ונציין שינויים אלו: (1) בהעתקת דברי המרדכי (ד"ה וכן נראה) נוספה בנדפס מילת "[דקאמר] נפל לו עליה..." - שאכן מצויה במרדכי אך חסרה בכת"י זה (ובכת"י נ"י). (2) בדומה לזה שם (ד"ה עוד הוסיפו) בהעתקת דברי התוס' נוספו בנד' תיבות "אפילו בדברים [בעלמא], ואע"פ שאם רצה יכול לחזור [בו]..." - הנמצאות בתוס' וחסרות בכתה"י. (3) וכן (ד"ה עוד ראית) תיבות "איש נאמן" המצויות בנד' - חסרות בכתה"י.
71. 20 ע"א - 26 ע"א; התשובה במלואה, בכתיבת סופר עם הגהות רבינו בכתב ידו.

בסוף כתיבה מופיעות שתי תשובות בענין "בן בתו של ראובן, מהו שישא את דינה אחות ראובן שהיא אחות אבי אמו", הראשונה מאת רבי אברהם סכנדר, והשניה מרבי אברהם קשטרו - שניהם תלמידי רבינו⁷⁵.

5. תשובות בודדות אשר נמכרו במכירות פרטיות

אלו הן תשובות נוספות השייכות לקובץ המקורי שסידר רבינו, בחלקן מצויין ציון הסימן בכותרת התשובה מאת רבינו. הפריטים הידועים לי כוללים את סימנים: ב⁷⁶, ט⁷⁷, יד⁷⁸, מה⁷⁹, סב⁸⁰.

כתבי יד כלליים בהם נכללו גם מתשובות רבינו

1. כת"י לונדון-מונטיפיורי 116⁸¹

קובץ בכתיבות שונות, חלקם אוטוגרפים, המאגד תשובות מאת חכמי א"י, מצרים, תורכיה ועוד במאות ה'ז"ז-ז"ז. כמעט כל התשובות עוסקות בנושאים השייכים לחלק אבן העזר, ורובן נדפסו בספרי המשיבים. בין המשיבים בקובץ זה נמנים: מהר"י בירב, הרדב"ז, מרן הב"י, המבי"ט, מהרי"ט ורבינו.

התשובות מרבינו שבקובץ זה נכתבו בידי מעתיקים שונים, ונראה כי נערכו ונאספו על ידי מסדר הקובץ מתוך כמה כתבים וקבצים קדומים. תשובה אחת לפחות משתייכת, ככל הנראה, לכתב יד מלא של הספר אהלי יעקב שאינו מצוי בידינו כיום. בחלק מהתשובות מצויות שגיאות העתקה, ובחלקן אף ניכרים קיצורים שערך המעתיק. בסופן של מקצת התשובות צורפה חתימת רבינו, אשר נוספה בידי המסדר.

התשובות המצויות בקובץ זה הינן: קכה-קכח⁸²; קיד⁸³; נב⁸⁴; נא⁸⁵; סח⁸⁶; כה⁸⁷. וכן תשובת ר"א מונסון המקבילה לתשובת רבינו שבסימן יט⁸⁸.

72. העתקת סופר לרוב תשובת המשיב (שהוא ר' יהודה חאמי), וכמו כן תשובת רבינו בנידון שסידרה מצד שמאל לתשובת המשיב (כפי שהוא בנדפס לפנינו, וכך עשינו גם במהדורתנו). השגות רבינו על תשובת המשיב חסרות בכתב היד.

73. בחציה השני, ומתוכה מתבררת זהות המשיב שהוא ר"י חאמי.

74. העתקת סופר החל מתשובת רבי יהודה חאמי, וקטועה בסופה. השגות רבינו על התשובה בכת"י בגיליוני הדפים. חלק השאלה שעליה ערך ר"י חאמי את תשובתו, והשגות רבינו על חלק זה - חסר בכת"י זה; ראה הערה ראשונה לסימן זה.

75. ראה על תשובות אלו להלן פרק ט - ערך רבי אברהם סכנדר, והערה 40.

76. 2 עמודים בכתיבת מעתיק - החל מתחילת התשובה ועד קרוב לסופה. סיומה בכתיבה זו בקובץ D-150 כנז' לעיל.

77. עמוד אחד; התשובה במלואה בכתיבת ידו, כולל ציון הסימן בראש העמוד.

78. 6 עמודים; השאלה בכתיבת מעתיק והתשובה בכת"י; ציון הסימן מאת רבינו מעל טופס השאלה.

79. מספריית האדמו"ר מקרלין-סטולין שליט"א; 4 עמודים בכתיבת ידו הכוללים החל מאמצע התשובה ועד סופה.

80. 4 עמודים בכתיבת ידו הכוללים את נוסח התשובה בלבד, ללא הטופס מן השואל.

81. בהמשך: כת"י הלברשטאם 136, וכיום: כת"י הרצברג ירושלים מס' 2. מס' סרט במכון לתצלומי כת"י: 4629. מאמר מפורט על כת"י זה מאת בעליו הרב ישראל הרצברג, ראה בקובץ ישרון טז עמ' תתח-תתכח, אך יש להעיר על כמה מקביעותיו, ואכמ"ל.

82. ל"א-א-ב. שתי תשובות אלו מעורבות זה בזה בשל שגגת המעתיק; תחילתו של סימן קכה וסימונו של סימן קכה נכתבו כרצף אחד. [בסוף התשובה מצויה חתימת רבינו, הנחזית כאותנטית ובכתיבה שונה, אך לנוכח הטעות הברורה האמורה אין ספק שאינה מקורית, כמו חתימות אחרות בכת"י זה].

83. לג-א - לה-ב; המסדר השמיט לשון השאלה ותחילת לשון התשובה.

84. סד-א-זא.

85. 50 ע"א - 51 ע"ב. תשובה זו נדפסה מכאן בקובץ מוריה שנה כח (תשס"ח, עמ' לב והלאה) בצינים שטרם נדפסה, אך למעשה מצויה כבר בספרנו.

86. 52 ע"א - 53 ע"ב. מסגנון ההעתקה ניכר שדפים אלו נלקטו מתוך כתב יד מלא של אהלי יעקב, וכך עולה גם מן הציון ס"ח המצוי בראש התשובה.

2. כת"י מוסקבה אוסף גינצבורג 318 (מס' סרט: 27964)

קובץ המכיל תשובות בהלכה בעיקר מהרדב"ז, אך גם מפוסקים חשובים אחרים, בהם רבינו. התשובות מסודרות על סדר הטור בחלק אורח חיים, ודומה באופיו לקובץ מונטיפיורי הנ"ל. מספרנו מצויות בו התשובות: פו⁸⁹; קיג⁹⁰.

3. כת"י בניהו ע' 165⁹¹

כרך זה כולל העתקות מגוונות של תשובות מגוונות מחכמים שונים, ונראה כי נאגד מתוך קבצים שונים. בין היתר מצויות בו תשובות מרבינו ישעיה הראשון [הרי"ד], הריב"ש, רבי יוסף טאיטאצאק, מרן רבי יוסף קארו, ועוד. בכללן גם מספר תשובות מרבינו ומחכמים נוספים ממצרים.

מספרנו הוא כולל את התשובות הבאות: סב⁹²; מא⁹⁴; קל⁹⁵; מט⁹⁶; צג⁹⁷. כן מצויה שם תשובה מאת רבי אברהם סאגיש בענין פסול אוהב לדון⁹⁸ – הנידון באהלי יעקב סימן מט, ושתי תשובות מאת רבי אברהם מונסון בענין חכם שאינו רוצה לדון אצל הקטן ממנו – הנידון באהלי יעקב סימן י⁹⁹.

4. כת"י ירושלים הספריה הלאומית 8=127 – תשובות רבי מאיר גאויזון.

רוב התשובות שבקובץ זה נדפסו ע"י פרופ' הרב אליאב שוחטמן בספר שו"ת רבי מאיר גאויזון, מכון ירושלים, תשמ"ה. התשובות הנוגעות לספרנו הם אלו:

תשובת רבינו בענין הקראים שבספרנו סימן לג-ב¹⁰⁰; תשובה קטועה מחכם אחד בענין הנידון בספרנו סימן נד¹⁰¹, והדפסנוה בנספח ד בסוף ספר זה; תשובת רבי יהודה חאמי בענין גירושי קטנה, שבספרנו סימן פד – עליה ערך רבינו השגותיו¹⁰²; תשובה נוספת מאת רבי יהודה חאמי אשר נדפסה בספרנו סימן קטו

87. דף סא א-ב, לאחר מכן היא נקטעת וממשיכה בדף ע' א-ב. בכתה"י מיוחסת תשובה זו לרבי אברהם מונסון, וכך סבר ר"א שוחטמן במבוא לשו"ת ר"מ גאויזון (עמ' 91 והע' 551), אך כנראה שלא ראה שהיא היא התשובה שלפנינו באהלי יעקב סימן כה, ואף רבינו בספרו ערך לחם מציין אליה. והייחוס בכתה"י שגוי. ראה עוד מה שכתבתי על כך בנספח ב שבסוה"ס השייך לסימן זה, הערה 1.

88. דף נג ע"א – נט ע"ב; והעתקה נוספת שם לו ע"א-מג ע"ב (וראה דברינו בהערה שבראש סימן זה).

89. א-ב; התשובה בשלמותה בשינויים קלים.

90. 173-א; תשובת רבינו לר"ש הנרבוני, ללא השאלה, וללא תגובת השואל.

91. כותרו: 'העתקי תשובות בהלכה מחכמים שונים במאה הי"ג-י"ד'; מתכ"י: 72074.

92. פירוט תשובות רבינו בקובץ זה נסדר כבר בכתה"י עצמו (דף 113 ע"ב) ע"י הרב יצחק באדהב ז"ל, אשר כתה"י היה בעבר ברשותו.

93. 93 ע"א – 101 ע"ב; בכתבת מעתיק, ורצופה בשיבושים לרוב.

94. 102 ע"א – 103 ע"ב.

95. 104 ע"א – 105 ע"א; התשובה חסרה באמצעה.

96. 108 ע"א – 113 ע"א.

97. 114 ע"א – 119 ע"א.

98. דפים 106 ע"א – 107 ע"ב; התשובה חסרה בתחילתה ובאמצעה.

99. תשובה ראשונה: 126 ע"א – 127 ע"ב, תשובה שניה: 128 ע"א – 137 ע"ב; ראה בענין זה בהערה לסימן י בספרנו.

100. סי' עח במספור המקורי של הקובץ, דף 183 א-ב. ההעתקה כוללת חלק קטן בתחילת התשובה בלבד, ונקטעת באמצע העמוד. תשובת רבי מאיר גאויזון בנידון זה אינה מצויה שם, ואף לא תשובת ר' שלמה גאויזון המצויה בספרנו שם (סי' לג-א). [ושגג בזה שוחטמן שם (עמ' 88 הע' 498, ועמ' 93 הע' 15) בחושבו שהעתקה זו היא של תשובת ר' שלמה גאויזון בנידון, ולא היא כי אם תשובת רבינו].

101. סימן קח במספור הקובץ, דף 213 א-ב.

102. זהות המשיב של תשובה זו אינה מופיעה בספרנו והיא נלמדת רק מתוך כת"י זה, ראה הערה בראש התשובה שם.

עם השגות רבינו. כן מצויה שם קבלת עדות ומעשה בית דין מאת רבינו בענין עגונה, מתאריך כ"ח באייר שנת יקראניי [-שע"א]¹⁰³.

5. כת"י ירושלים 8=2001 - 'תשובות ופסקים' [הידוע גם בשם 'זרע אנשים']

קובץ גדול וחשוב הכולל תשובות רבות מגדולי הפוסקים חכמי ארץ ישראל, תורכיה, מצרים ועוד, במאות הט"ז-י"ז. בין המשיבים בקובץ זה נמנים: רבי יוסף קארו, מהרשד"ם, מהר"ם אדרבי, מהר"ם גלאנטי, וכן חכמי מצרים: ר' מאיר גאויזון, ר' יהודה חאמי, ר' שלמה אלפראנגי, ר' שמואל הלוי, ר' ישראל בנימן, ועוד. רבות מן התשובות הן אוטוגרפיות.¹⁰⁴

בכתב יד זה מצויות תשובות חכמי הדור בפרשת גט נסים ענקרי, הנידונה באהלי יעקב סימן קלא, ובכללן גם תשובת רבינו כפי שנשלחה לחכמים לשם חוות דעתם¹⁰⁵. בין נוסח כתב היד לנוסח הנדפס ישנם שינויים לא מעטים, חלקם בשל טעויות סופר בנדפס, אך שינויים מסויימים נראים שמקורם בעריכה מחודשת של התשובה על ידי רבינו בעת סידורה לספרו.

6. כת"י מנטובה 88 (מס' סרט: 874)

כתב יד איטלקי המאגד בתוכו תשובות רבות, בעיקר מחכמי איטליה¹⁰⁶. מצויה בו התשובה שבספרנו סי' עא.

103. נדפסה בשו"ת ר"מ גאויזון סימן יד.

104. כתב היד היה בעבר בספריית 'תלמוד תורה' שבליורנו, מס' 18, וכבר החיד"א ראה אותו בעיר זו, ומאזכרו מספר פעמים בכתביו. מתוך כתב יד זה הועתקו - כנראה על ידי החיד"א באמצעות סופרו - 277 תשובות לכתב יד אחר, המכונה 'זרע אנשים' - על שום מניין התשובות שבו (זר"ע = 277). בשל העתקה זו מכונה לעתים גם כתב היד המקורי בשם 'זרע אנשים'. כת"י זרע אנשים (המועתק) נמצא כיום באוסף חב"ד-ליובאוויטש, ובראשו נמצא רישום בכתב ידו של החיד"א, המפרט את תוכנו, בזה"ל: "ספר זר"ע אנשים, ובו זר"ע פסקים וענינים לאנשים רבים ועצומים גאוני חכמי ישראל, והיו הפסקים הללו רובם בחתימות הרבנים בעצמם בכרך אחד ישן, והועתקו משם כמה שהן, נאם החיד"א ס"ט". החיד"א ערך גם בסוף כתב היד מפתח לתשובות המצויות בו, לפי סדר ארבעת חלקי השו"ע. בשנת תרס"ב הדפיס ר' דוד פרענקיל בהוסיאטין את הספר 'זרע אנשים' הכולל ע"א סימנים נבחרים מתוך כתב היד שהעתיק החיד"א. בשער הספר העתיק את הרישום הנ"ל מהחיד"א.

תיאור מפורט של כתב היד המקורי, הכולל פירוט מלא של 240 התשובות שבו, נערך בידי קרלו ברנהיימר בקטלוג שפרסם לכתבי היד של ספריית תלמוד תורה: Catalogue des manuscrits et livres rares hébraïques de la Bibliothèque du Talmud Tora de Livourne, ליורנו, 1914, עמ' 12-18. כן ראה מאמרו היסודי Sur le recueil de consultations appelé זרע אנשים, בכתב העת REJ, שנה 1913 (עמ' 98-103), שם דן גם ביחס בין כתב היד המקורי, כתב היד המועתק ע"י החיד"א, ומהדורת הדפוס של פרנקל.

105. פירוט תשובות החכמים בנידון בא בהערה ראשונה לסימן זה, ובאופן מורחב יותר בנספח ו' שבסוף הספר.

106. ראה תיאור קצר של כת"י זה במאמרו של הרב יעקב שמואל שפיגל, 'ויכוח שעבר בין חכמי צפת', קובץ 'מן הגנזים' (הוצאת אהבת שלום), חלק ז עמ' יב.

ספר אהלי יעקב

יעקב שלם בתורתו. שיאל ומטיב. דין גלי מלי דמסתמן כישראל גדול שפו. רן את הרין כמו פילח וביקע עומקא ורומא. וכפטיש יפיצץ ניקי דיסלעים עד אשר רק דין אמת לאמיתו. והניף ירו להרחיב את הקצר דברים שקשין עומרים צפופים כדררא רמזונא. דינא רכא ודינא זוטא. ונפל נהורא. האורו ברקו. ירך כוכב מ

יעקב נר כארץ חם כריש מתיבתא. וקן ויושב כשיכה. ונתפשטו הוראתיו בכל ארץ מצרים. ישישו כשמחה יושבי כצלו. ובלעדו לא ירום איש את ירו. הוא המסכיר כפלים לתושיה את החקים ואת התורות. וינהג את דצאן כרועו הנשויה במרעה שטן. כרועה נאמן רגלי מסכתא. כיושר דברי אמת מטב"ע תקלהם

יעקב חבל נחלת ה'. שהכמתו מרובה. חכם לבב ואמין כח. נגיד ומצוה עם הקרש. אשר עשה את הגדולות ואת הנוראות הוא הנאמן המופלא. מרגא ורכנא. עין הגולה שמנצר עיני חכמים כהלכתא נכרוחא. כמורה"ר אביר **יעקב קשטרו** וציק"ל וחרבק נפשו כטוב ה' כארץ הקדושה וישיא בית המלך מרן קארן וציק"ל. וימת שם בשביה טובה. כמה חתרים נתלו בארונג של

יעקב איש חם יושב אהלים. הן הראנו את כבודו ואת גדלו כספרו אשר ערך. הולך וחזק מאד בתשיבותיו מאחו פני כסא ההצראה. והיה הוא ותורתו כמושב זקנים מיימינים ומשמאילים. והוא עומד עליהם כרוב כגן לכנות ולנטיע. כלם אנשים לזה שומעים. רבים שתו מי כורו. נעשו תישים השומעים את דברי פי חכם. ירויון מרשן הכאים מצרימה את

יעקב ישמח ויגל. שפתותיו דוככות כי זה כמה דורות שספרו כמוס והחום אין חזון נפרץ והי עם נעלמים. והוא נחבא אין רואה. עד שכא החכם המפורסם כמורה"ר **אליהו הכהן** נר"ו וכרוח נדיכה פתח את אוצרותיו. והראה מרגלית והקריבה הכהן אל מזבח הרפים. כן יוכנו אהא רבשמיא ותחזינה עינינו. חבור דרושים נחמרים. ררוש הרש הרב המחב"ב"ק שלו מסתערב יצ"ו הנקרא בשם קול **יעקב**

גדפס בליוורנו יעיא

כשנת הגני שב את שבות אהלי יעקב לפ"ק

דפוס ונכולאת הסופים חכם כמורה"ר אברהם יצחק קאשטילי וסמטיל כמורה"ר איצור פנדון נר"ו כנב סכרס חסם כ' יגן נעדס ויהיה נעורס פעתה ועד עולם חכ"ר :

שער הספר שו"ת אהלי יעקב דפוס ראשון - ליוורנו תקמ"ג

10

אזק
 מאזן שדיק נאזק ללכת למדינת חיים ונאזק לכתוב נע זמן לאמת
 ואזק לשופר כתיב נע כשר מאחד עב חזקה כפי דאזק עני החסדים
 ואזק לעדים חקמו וקמו צדק על מנת שאם לא אבא מהיום עד שתי שנים
 שיהיה נע כשר ויהיה מנוחה ומנוחה לכל אדם ואם אבא כשר האמן
 הנה הם קינע בעל ולהיות שחזר ללכת לא נשכח קינע באזקה שעה ועשה טלח
 סוקומו ואזק לו אהק פלני קתיב נע כשר לא שיהי על קינע יאזק פלני
 ופלני חקמו וקמו והאטה לא נאזק שיתכבו קינע ופעמים לבות חכמו בה
 ארץ ואיקבל קינע ולא נאזק ואחר שעברו הייתי שנים שלאחר הכעל ואם
 הקו כותב שיתכבו לה נע ויהיו אם צביה עוד להשקט ששם אחרון
 נאזקם כפול ואכוסל מן החסדים -

השובה
 יואה אע תיתק האלק טלח שית לבו השולל לכתוב
 קטלח לטענת קינע ביד האשה ולכן היה אע נאזק קטלח
 הנה ואזק זה לא עשה טלח לטענת קינע כי אם את קטלח עשה פנו טלח
 קינע לעדים חקמו וקמו צדק על מנת שאם לא אבא מהיום עד שתי שנים
 שיהיה נע כשר ויהיה מנוחה ומנוחה לכל אדם ואם אבא כשר האמן
 הנה הם קינע בעל ולהיות שחזר ללכת לא נשכח קינע באזקה שעה ועשה טלח
 סוקומו ואזק לו אהק פלני קתיב נע כשר לא שיהי על קינע יאזק פלני
 ופלני חקמו וקמו והאטה לא נאזק שיתכבו קינע ופעמים לבות חכמו בה
 ארץ ואיקבל קינע ולא נאזק ואחר שעברו הייתי שנים שלאחר הכעל ואם
 הקו כותב שיתכבו לה נע ויהיו אם צביה עוד להשקט ששם אחרון
 נאזקם כפול ואכוסל מן החסדים -

כתב יד מאוצרו של כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א
 סימן קח (עמ' תקכד-תקכה בספרנו)
 השאלה בכתובת סופר והתשובה בכתובת יד מהריק"ש

נאמן לפסול את חבריו, אם כי לא הזכיר ששכרוהו להעיד על קדושין, כי אם על שטר דישפוזוריו⁴² דהיינו שדוכין, וחתם על נייר כפול לא ידע מה הוא, וא"כ אולי חתם קודם זה בשטר הקדושין ואח"כ נעשה רשע⁴², ואין בטול לקדושין מצד זה. אבל מפני מה שכתבתי למעלה בדין השטר שאינו כלום אחר חזרת העד משה מאיו, גם העדות כתבתי שאינו כלום עם חזרת זכריה עדני מלבד פסולו, מטעמים אלו חנה זו מותרת לכל אדם, ולא חיישינן בה כלל להחמיר, אדרבא יש להזהר שלא לתת יד לכותבי פלסתר, כנראה מאמתות הענין שהכל שקר כמו שהוכחתי למעלה, כל שכן דבכל אתר הדין דין אמת כמו שכתבתי. וצור ישראל יצילנו משגיאות.

ועוד יש כאן בנוסח זה שהוא זכרון עדות, ולא צותה לכותבו ולא כתבו בלשון שליחות בענין הכתיבה, אלא אנו מעידים וכו', ומפיהם ולא מפי כתבם. גם אלו היה מועיל מה שהעידו שאמרה מקודשת אני לפלוני וכו' היתה מתבטלת הפקעה זו, דכיון שאמרה "קדושין בואינוש" ר"ל לא אסורין בהנאה, והוה תלינן שאמרה כן לפי שנתקדשה בפני אביה או שנשאלה על נדרה ברצון אביה. כלל העולה שבשביל הפקעה זו לא הייתי מפקיע הקדושין ומתירה בלא גט.

ועדות אברהם מטראני על משה מאיו כי בא בשכרו להשחית נפשו ולחתום בשקר ככתוב בטופס התשיעי, אינו כלום מכמה צדדין, אם כי עד אחד אינו

סימן צג

ששת. ע"כ. וכתב טור ח"מ סימן כ"ה: וסוגיא דעלמא אזלא כאידך, כגון שסתמא דתלמודא פריך ממילתיה וכיוצא בזה, ורש"י ז"ל פירש שרוב הדיינין נראה להם דברי השני. ע"כ. ואע"ג דאיפליגו רבוותא בפסק ההלכה לענין תשלומי הדיינין, אין זה נוגע לעניינינו עתה. וכתב עוד שם הטור בשם הרא"ש ז"ל (סימן ו): מי שטועה בדברי הגאונים וכו' טועה בדבר משנה הוא, ולא מיבעיא בפסקי הגאונים, אלא אפילו חכמי כל דור ודור שאחר הגאונים לאו קטלי קני באגמא הווי וכו'. והיכא שנחלקו שני גדולים בפסק הלכה, לא יאמר הדיין אפסוק כאיזה מהם שארצה, ואם עשה כן זהו דין שקר, אלא אם הוא חכם גדול וגמיר וסביר ויודע להכריע כדברי האחד בראיות ברורות ונכוחות הרשות בידו וכו', ואי לאו בר הכי הוא לא יוציא ממון מספק, דכל היכא דאיכא ספיקא דדינא אין מוציאין [הממון מיד] המוחזק, ע"כ. וכן דקדק מהר"י קארו ז"ל (כס"מ) מלשון הרמב"ם ז"ל פ"ו מהלכות סנהדרין (ה"א) דטועה בדברי הפוסקים הוי טועה בדבר משנה, יעויין שם².

שאלה, ילמדנו רבינו, היכא דאיכא פלוגתא דרבוותא, כיצד ידון הדיין הדין ההוא אם בא לפניו. וירחיב לנו הביאור כדעתו הרחבה מבלי שישאיר לנו שום ספק משום צד. ומתי יוכל לומר הבעל דין קים לי כפלוגי כנזכר בדברי האחרונים ז"ל, ושכמ"ה.

תשובה, גרסינן בפרק אחד דיני ממונות (סנהדרין ג, א): אמר רב ששת אמר רב אסי טעה בדבר משנה חוזר, טעה בשיקול הדעת אינו חוזר. אמר ליה רבינא לרב אשי אפילו טעה בדרכי חייא ורבי אושעיא, אמר ליה אין. [בדבר ושמואל, אמר ליה אין]. אפילו בדידי ודידך, אמר ליה אטו אנן קטלי קני באגמא אנן. היכי דמי שיקול הדעת, אמר רב פפא כגון תרי תנאי או תרי אמוראי ופליגי אהדדי, ולא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, ואיקרי ועבד כחד מנייהו, וסוגיין דעלמא¹ כאידך, היינו שיקול הדעת. ע"כ. וכתב הר"ן ז"ל בחדושיו (ד"ה רב ששת אמר) דלכולהו אמוראי הא דרב אסי הלכתא היא, אע"ג דמוקמי למתנייתא דלא כפירוקיה דרב

🌀 פתח האהל 🌀

42. עי' שו"ע חו"מ סי' לד ס"ט.

1. בגמ': דשמעתא. אך כמ"ש רבינו כ"ה ברש"י שם, וכן העתיקו בטור וב"י חו"מ סי' כה, ועוד ראשונים.
2. ז"ל: וכך יש לדקדק שסובר רבינו שטועה בדברי הפוסקים הוי טועה בדבר משנה מדכתב כגון דיני המפורשים במשנה ובגמרא ומדכתב תיבת כגון משמע דאתא לרבות טועה בדברי הפוסקים.

(עירובין ו, ב) כקולי דמר וכקולי דמר רשע, כחומרי דמר וכחומרי דמר עליו הכתוב אומר והכסיל בחשך הולך. הילכך רואה אני את דברי האומר דמצי למימר קים לי כפלוגי פוסק בכל טענותיו, אבל שיאמר היום קים לי כפלוגי ולמחר קים לי כחבירו החולק עליו לית לן, לפי שאני סובר דלא אמרוה בכי האי גוונא שכתב מהר"ר ישראל ז"ל. עכ"ל.

ואחר בקשת המחילה מרבינו ז"ל, אי בהך דספק ובני יבם קיימא לן כרבי אבא דאמר קם דינא, איני רואה תפיסה על מה שכתב מהר"ר ישראל ז"ל שאם אמר בדין אחד קים לי כפלוגי מצי למימר בדינא אחרינא קים לי כמו שכנגדו כשנפסק הדין הראשון קודם, דכיון דבשוין מיירינן וקם דינא קמא משום ספיקא חלף עבר ונפסק, למה נאמר בזה הדר דינא ונעורר מה שכבר היה. ולדברי רבינו ז"ל צריכים בית דין לכתוב על פנקסם איך בזמן פלוגי לא הוציאו ממון מפלוגי משום ספיקא דדינא, כדי שלא ישכח מהם מה שכבר עשוהו, ושמא יפסקו בשנית כמו שכנגדו להיות הבעל דין [מוחזק], וזה דבר שאין לו קיום. ואם באנו לחלק בין זמן קרוב לזמן רחוק כשנשתקע הדבר, לא מצאנו במקום אחר שנתנו חז"ל דבריהם לשיעורין. גם מה שכתב דהא דפסקו הלכתא כמ"ד קם דינא היינו גבי ספק ובני יבם משום דתחילת תפיסתו בספק, אבל בשניהם טוענין ודאי לא אמרינן קם דינא, דמצי למימר מה נפשך וכו', קצ[ר]ה דעתי מהבין מה לי שתהיה תחילת תפיסתו בספק או בודאי, והלא גם בתפס בספק יאמר לו מה נפשך, ולמה לא פסקנו כן בהך דספק ובני יבם דפלג ספק בהדי יבם והדר אתי ספק למפלג באותן נכסים עצמן עם בניו שיכול לומר להם מה נפשך, אלא פסקנו דקם דינא ולא חששנו לאומרו מה נפשך וכו'. ועוד דבכל מידי דאיכא פלוגתא לעולם תחלת תפיסתו בספק, דמי יוכל לומר בריא לי דהלכתא כפלוגי כמו שאכתוב לפנים בה"ת³.

ולמדנו מדברי הרא"ש והטור ז"ל דדוקא בשוין הפוטרים והמחייבין הוי ספקא דינא ואין מוציאין מיד המוחזק, ומשמע דהא אי איכא פלוגתא רבים עם רבים, אלא שכת אחת מהן מרובה מהשנית, אזלינן בתר רובא, וכמו שאמרה תורה אחרי רבים להטות. והילך לשון מורינו רדב"א ז"ל בתשובה סימן א' תצ"ח (ח"ב סימן תתכה): הא למדת דלא מצי למימר קים לי כפלוגי אלא דהוא מוחזק, אבל אם הדבר אשר חולקים עליו מונח ברשות של שניהם או ברשות שאינה של אחד מהם אין מועיל טענה זו. ומ"מ צריך אתה לדעת שצריך תנאים הרבה לטענה זו, חדא דלא ליהוי שכנגדו אתריה דמר, ותו דלא נהגו כוותיה, ותו דהוי פלוגתא דיחיד כנגד יחיד, ותו דהוי פלוגתא דשוים, ותו דשניהם מפורסמים שנמצאו חבוריהם ונתפשטו דבריהם ברוב ישראל. שאם לא תאמר כן לא יפסק דין מעולם, שכל הדברים יש בהם חלוקים ומחלוקות, וכל אחד ואחד יאמר קים לי כפלוגי, ולא מצי לאפוקי מניה וירבה הגזל והחמס. ואפילו בשוין כעובדא דנחלקו ראב"ן וראב"ה אם ביתו של אדם זכתה לו בכה"ג, אין אני מודה לדינו של מהר"ר ישראל (תרומת הדשן סי' ש), דאם כן הוו מלתייהו דרבנן כי חוכא ואטלולא ונהיה למשל בפי כסילים, קודם שעה אמר קים לי כראב"ן ופסקנו הדין אחריו, ועתה יאמר קים לי כראב"ה ונפסוק הדין אחריו, והלא הנידון בעצמו יאמר משוא פנים יש בדבר. ואי משום אסוחי דעתא, הרי הוא עומד וצווה וטוען עליו כדי לבא עליו ממה נפשך. והא דפסקו הלכתא כרבי אבא דאמר קם דינא (יבמות לו, ב), היינו גבי ספק ובני יבם, משום דתחילת תפיסתו בספק הוה, אבל היכא דשניהם טוענים ודאי לא אמרינן קם דינא כיון דמצי למימר מה נפשך. הגע עצמך שטענו עליו ראובן ושמעון יחד, מי מצי למימר לראובן קים לי כראב"ן ולשמעון קים לי כראב"ה. הילכך לא מסתברא לומר אלא לעולם בכל טענותיו כפלוגי או כפלוגי. ודמיא להא דאמרינן

פתח האהל

3. כדבריו כאן כתב גם בערך לחם חו"מ סי' יד ס"ה וז"ל: אי מצי למימר בדינא קים לי כמו שכנגדו, מהר"ר ישראל כתב בסימן שי דהנפסק דין אחד מצי לומר הכי בדין שני. ורדב"ז שם חולק בזה. ומפשט דברי התלמוד משמע כדברי מהר"ר ישראל. ע"כ. וכ"פ הרמ"א חו"מ סי' רסח ס"ג לתה"ד, שאם כבר נפסק הדין במעשה הראשון א"כ הוי המעשה השני לחוד, והמוציא מחבירו עליו הראיה. אך הש"ך בתקפו כהן (ריש כללי קים לי) דחה דברי התה"ד וראייתו ע"ש.

ומכל מקום למדנו מדבריו ז"ל דלא מצי למימר קים לי אלא במחלוקת שוה, אבל אם הכת האחת מרובה על האחרת לעולם אזלינן בתר רובא⁴. אבל הר"י נ' לב ז"ל כתב בח"א כלל י"ו סימן צ"א (לפנינו סימן צב) וז"ל: וא"כ האי מלתא תליא בפלוגתא דרבוותא, פשיטא שיוכל שמעון לומר קים לי כהראב"ד ז"ל, דהא אפילו נגד רוב הפוסקים יוכל המוחזק לומר קים לי כמיעוטא, דאין הולכין בממון אחר הרוב וכדמוכח בכמה מקומות, וכל שכן בנדון דידן דליכא אלא הני תרי אריותא דפליגי בהך פלוגתא, עכ"ל. ואע"ג דכתב מהרי"ק ז"ל בשורש קמ"ט וז"ל: ומה מאד היתה שגגה גדולה ומכשלה תחת יד מי שאמר דמצי בעל הקאפ"ה למימר קים לי כר' שמחה דאמר דבעלת חמש פטורה מציצית, מההיא שכתב המרדכי בפרק

נערה (כתובות רמז קנד) תפס החתן ואמר קים לי כרש"י דמהניא ליה תפיסתו, דאנן מי מדמינן איסורא לממונא, והלא הלכה רווחת היא בישראל דספק איסורא לחומרא וספק ממונא לקולא, ומה ענין זה לזה. ודאי גבי ממונו מצי למימר המוחזק קים ליה כחד מרבוותא ואע"ג דשכנגדו חלוק עליו, כי התם דרבינו תם פליג עליה דרש"י, דאמר ליה המוחזק למוציא אייתי ראייה דלית הלכתא כרש"י אלא כר"ת ושקיל, דהמוציא מחבירו עליו הראייה. אבל הכא גבי איסורא מי יקל ראשו כנגד תורתינו להתיר איסורא מספק, חלילה. וכל שכן בספק זה, כי כל הפוסקים אשר כל ישראל שותים מימיהם כמו פמליא של רבותינו בעלי התוספות והרי"ף והרמב"ם ז"ל והבאים אחריהם, כולם פסקו שבעלת חמש חייבת בארבע מהם. ופשיטא

פתיח האהל

4. היינו ממה שכתב דבעינן שתהא הפלוגתא ביחיד נגד יחיד, ומשמע שה"ה ברבים נגד רבים אם הם שוים במניינם, ודומיא דיחיד כנגד יחיד. וברב"ז ח"ד סימן קטז בירר דעתו יותר, וז"ל: עוד אני אומר דלא אמרינן דמצי למימר קים לי כפלוגי פוסק אלא היכא שהם אחד כנגד אחד או שנים כנגד שנים, אלא שהדיין אשר בא לפניו המעשה סובר כחד מינייהו, או מצי איך למימר תביא ראייה שאין הלכה כפלוגי ותוציא ממני. אבל כשיחיד חולק על רבים, או רבים כנגד מרובים, לא אמרה אדם מעולם, דא"כ בטלת מה שכתוב בתורה אחרי רבים להטות, וקרא איירי בין לאפוקי ממונא בין לאוקומי ממונא, וכן לענין דיני נפשות אפילו שרבו המחייבים יאמר קים לי כאותם הפוטרים. ושלשה שיטתו לדין נמי שנים חייבו ואחד פוטר יאמר זה קים לי כזה הפוטר תביאו ראייה שאין הדין כמותו ותוציאו ממני ונמצא שאין שום דין יבוא לידי גמר. ואלו דברים של טעם הם אינם צריכים ראייה. ע"כ. ובפשטות נראה שזו גם דעת מרן הש"ע שהכריע הדין בכל מקום בדיני ממונות ע"פ רוב הפוסקים כדרכו, ולא חש לשיטת המיעוט שיוכל המוחזק לומר קים לי כדבריהם, ומשום שסובר שאין לומר קים לי כי אם במחלוקת שוה, וכיון שדרכו בכ"מ לפסוק כשנים מתוך ג' בעלי ההוראה, שוב אין זו מחלוקת שוה. וכ"כ האחרונים. וראה להכנה"ג בהקדמתו, שכתב דבזמנו ובמקומו של מרן לא נתפשט כללות קים לי כמו שנתפשט בזמננו, ומשום כך נטו בערים סלונקי וקושטא וסביבותיהם [היינו כל אזור תורכיה של זמננו] מפסקיו, והעמוד אשר נשענו עליו לפסק הלכה הוא כלל הקים לי וכו'. וכיו"ב כתב בתורת אמת ס"ו נב דידוע הוא דבאתריה דמרן ז"ל ובספרו זה [ב"י] המאיר לארץ ולדרים לא הלך בעקבות הכלל הזה. ויש לפרש כוונתם כאמור, דלדעת מרן אין אומרים קים לי כדעות המיעוט כנגד הרבים, אלא יחתך הדין ע"פ רבים וכמ"ש אחרי רבים להטות, וכמ"ש רבינו. וע"ע שו"ת מהרי"ף סי' סא: "ועתה מקרוב כמו ארבע או חמש שנים תוב"ב עבר עלינו חכם מארץ ישראל תוב"ב והייתי מדבר עמו, ונתגלגלו הדברים ונזכר ענין דקים לי, אמר לי החכם הזה אני ראיתי בצפת הסכמה כתובה מימי רבינו יוסף קארו וזה"ה בהסכמת כל הרבנים שהיו שם וכולם חתומים בה, שאין שום דיין ידן בקים לי, והחרימו על זה חרם חמור, אלא הדיין יפסוק הדין על פי מרא דאתרא, ובמקום שאין להם רב יפסוק הדין על פי גזרת התורה אחרי רבים להטות". וע"ע שם בס"י כג בתשובת ר' משה סרגוסי (נכד מהריק"ש), שהביא דברי בעל משא מלך שכתב שמן הדין הולכין אחר הרוב, אלא משום מנהגא נוהגין להחזיק הממון בשנים או שלשה חכמים וכו', וכתב ע"ז: "אם כן במצרים וסביבותיה דנהגו כסברת הרדבא"ז ז"ל ומהר"י קאשטרו ז"ל שהם מארי דאתרא דסברי דלא מצי המוחזק למטען קים לי נגד כל הפוסקים, אליהם שומעים", והסכימו עמו חכמי דורו, כיעו"ש.

ואולם כנגד שיטות אלו, רוב האחרונים הסכימו לדעת מהריב"ל דאמרינן קים לי כמיעוט נגד הרבים, עי' להש"ך בתקפו כהן (סי' קג) שציין לתשובות האחרונים, ובהם מהרש"ך (ח"ב סי' סג), מהר"א ששון (סי' רז), המב"ט (סי' קמג) ועוד, וכתב שכן מוכח גם מדברי מהרלב"ח (סי' לו) ומהרשד"ם (ח"מ סי' כד), ע"ש בפנים. וע"ע להש"ך שם (בסי' קנד) מה שבייר מה נקרא מיעוט, וכ' דא"י להכריע בזה רק כפי ראות עיני הדיינים, ופעמים שאפי' שלושה או ארבעה נקראו יחידים כנגד רובא. ועי' תורת אמת שם שביאר הטעם דלא אזלינן בתר הרוב, משום דדוקא כשהדיינים הם נושאים ונותנים ביחד, שכיון שהרוב אומרים בפניו כן פשיטא דה"ל המיעוט כמי שאינו. אבל בספרי הפוסקים או בפוסקים מתוך כתבם אם לא ראו אלו את אלו ודברו זה עם זה אף שראו הספרים והפסקים או הוא דאמרינן קים לי, דכיון שלא ראו זה את זה ולא עמדו זה בפני זה, אמרינן אולי אם היו שומעים הרוב את דברי המיעוט מפייהם היו מודים. וכ"כ עוד אחרונים. ועי' תומים (קיצור תקפו כהן סי' קג-קנד) שהאריך לחלוק על הש"ך והאחרונים הנ"ל, ואכמ"ל.

מספקא ליה הלכתא כמאן. כ"ש וכ"ש בדור הזה יתמי דיתמי ועניי הדעת, דאין לנו לטעון בריא לי כרש"י או כר"ת. אלא ודאי צריך לומר דכיון דבא מחמת טענה וכו' מהני תפיסה. ע"כ. דוק דקאמר דלא ידע רבינו מאיר למפסק הלכתא כמאן, וכי סברי רובא דרבוותא כחד גוונא והמיעוט בהפך [פשיטא] דפסקינן הלכתא כדעת הרוב, דמאי דקי"ל כשמואל דלא אזלינן בממונא בתר רובא [היינו בתר רובא] דעלמא או בתר רובא דאינשי, אבל שלא ללכת בתר רוב דעות בדין חלילה מחשוב כן, כי זה משפט כל סנהדרין שעמדו לישראל ללכת אחר הרוב אם לזכות אם לחובה, ובזה אין מקום לטעם שנתן מהר"י נ' לב לדבריו דאין הולכין וכו'.

וראיתי להריב"ל ז"ל שכתב בח"א סי' נ"ט (לפנינו סימן סא) על מי שצוה שיזכו עניי ירושלים וצפת (וסלניק) [ושאלוניקי] בשכר ביתו, שהיורשים פטורים, וז"ל: ואין מקום לחולק לחלוק ולומר דלדעת הרמב"ם אם הצוואה הזאת היא בטלה מטעם שהוא סבור דהוי דבר שלא בא לעולם, הרי היא קיימת מטעם שהוא מחלק בין הדיוט לעניים אפילו בכיוצא דנדון דידן, משום דמסתבר שיוכל המוחזק לומר קים לי כהרמב"ם במה שכתב דשכר בית הוי דבר שלא בא לעולם, ולא קים לי כוותיה במה שחילק בין הדיוט לעניים, עכ"ל. ותמיהא לי מלתא טובא, כיון דאותו שכר בית זכו בו עניים לכולי עלמא, אי להרמב"ם ז"ל מפני מה שחילק בין הדיוט לעניים, אי למאן דפליג עליה משום דשכר בית לדידהו הוי דבר שבא לעולם, אם כן היאך יזכו בו יורשים דלא כמאן.

דבכה"ג אפילו בענין ממון לא הוה מצי למימר קים לי כדברי היחיד ודלא ככל חכמי ישראל, ואפילו תפס הוה מפקינן מניה. וזה פשוט לכל מאן דנחית לעומקא דדינא, דלא גרע מהיכא דסוגיא דעלמא אזלא כחד דאזלינן בתריה. עכ"ל. ונראה מדקדוק דבריו כסברת ריב"ל, דדוקא ביחיד נגד כל גדולי ישראל לא מצי בעל דין למימר קים לי כדעת היחיד, אבל כי איכא מרבוותא טובא דסברי בהך גוונא, אע"פ שהם מיעוט כנגד החולקים, מצי למימר קים לי כהני דמיעוטא⁵. מ"מ אפשר לפרש דבריו כדעת רדב"א ז"ל, כי דברי מהר"ק ז"ל שם הם להפליג התמיהה על מאן דפטר בעלת חמש כר' שמחה, לא שנצטרך בכל מקום שיחלוקו על אותה סברא כל גדולי ישראל כדי שלא יוכל המוחזק לומר קים לי כוותיה, אלא כיון דרובא נינהו מוציאין מיד המוחזק על פיהם, דאם לא כן בטלת מה שאמרה תורה אחרי רבים להטות. וכי תימא שהתורה דברה כשאין אחד מהם מוחזק, אי אפשר לומר כן, דסתם אמרה תורה, ואין לנו לבדות חילוקים מדעתינו. וכן נראה מדברי הפוסקים שכתבנו למעלה. וכן כתב מהר"ק עצמו בשורש קס"א בפירוש דמשום ספיקא דדינא הוא דלא מפקינן מן המוחזק, לא מפני דברי המוחזק דאמר קים לי הכי, וז"ל: והרי לך דאפילו במילי דלא מצי למיטען בריא לי כי הכא, דמי יוכל לטעון בריא לי שהדין הוא כרש"י ולא כר"ת, דמי יכניס ראשו בין ההרים הגדולים, והלא אנן סהדי דליכא איניש בדור הזה שיוכל להכריע ביניהם, והלא⁶ בימי רבינו מאיר היה פוסק דהיכא דאיכא פלוגתא דרבוותא כגון רש"י ור"ת, דהמוציא מחבירו עליו הראיה, משום דהוה

פתח האהל

5. וכן פירש באמת מהריב"ל גופיה דעת המהר"ק בכ"מ, ומהם בסי' עה: "נראה מדבריו [דמהר"ק] אם יהיו שנים שלשה מגדולי המורים בכף אחד וכל חכמי ישראל בכף שניה יכריעו את כלם שלא להוציא ממון מיד המוחזק וכל שכן בנדון דידן כי רבו כמו רבו". ועי' בהערת המהדיר שם (הוצאת זכרון אהרן). ובאמת שמצינו להרדב"ז גופיה בתשובתו בח"ד סי' קטז הנ"ל שמתייחס לדקדוק זה מלשון מהר"ק כפי שכתבו השואל שם, ודחאו, ומבאר כוונתו כדרך שהולך ומבאר רבינו. וז"ל שם: ומה שדקדק החכם הפוסק מלשוננו של מהר"ר קולון שכתב ופשיטא דבכה"ג לא הוה מצי למימר קים לי כדברי היחיד ודלא ככל חכמי ישראל וכו', משמע דאי לא הוי יחיד מצי למימר קים לי כי הני אע"ג דיש רבים כנגדם, עד כאן. נ"ל כי זו שגגה היא, דמה לי אחד כנגד רבים ומה לי שניים כנגד עשרה, זה ודאי הלכתא בלא טעמא. ומה שכתב מהר"ר קולון ז"ל הוא מפני שרצה ללמוד הדין מכל שכן, והמעשה כך היה יחיד כנגד כל חכמי ישראל ולפיכך כתב כן, אבל לא למידק מדבריו כאשר דקדק זה החכם. ודברים פשוטים הם לא היה כדאי לכותבן ולא להשיב עליהן. עכ"ל. וכ"כ מהריט"ץ בתשו' החדשות (סי' צד) שאע"ג דאמר מהר"ק נגד כל חכמי ישראל, נראה דה"ה נמי אי איכא רוב מנין ורוב בנין דהוי דינא הכי, ע"כ. גם התומים (שם) כתב דאין מדברי מהר"ק ראייה כלל, כי לא נחית שם לגוף טענת קים לי, רק לדחות דברי הטועה במילתא דאיסורא וכו', ולרווחא דמילתא כתב כן ע"ש.

6. במהר"ק: ואפילו.

לאחד מטעם זה ולאחד מטעם אחר, לא היה מכשירו. והוא הדין בזיכוי הממון ליורשים דלא כמאן. אדרבא, [אמרינן] בכל כיוצא בזה בתלמוד ממה נפשך אי כפלוני וכו'. וכתבתי זה להזהיר לתלמידים הרואים דבריו אל ילמדו לענין אחר, כי הוא ז"ל פסל אותה צוואה מטעמים אחרים. וכנראה שהרב (הנז"ל) [ז"ל] חזר בו מדבר זה, שכתב בח"ג סימן ס"ב וז"ל: אבל מלתא דפשיטא דלא מצי ראובן למימר קים לי כפרש"י בחדא פלוגתא וקים לי נמי כהרא"ש והרמב"ם באידך פלוגתא, ואפילו דמוחזק איכא לאסתפקי אי מצי המוחזק למימר בכה"ג קים לי, מההיא דכתבו התוס' פ"ק דכתובות, וכמו שכתבתי בכמה פסקים יעויין שם, עכ"ל⁸.

ונחזור לעניינינו שהעלינו מדברי הפוסקים הראשונים ז"ל כדברי רבינו ז"ל, דלא אמרינן קים לי כי אם במחלוקת שוה, לא במועטין נגד המרובין. ומיהו נ"ל שכל דברי הפוסקים הראשונים הם כי לא טעין מוחזק מידי, דאנן ודאי לא טענינן ליה שמא הלכה כדעת המועטין, אדרבא אחרי רבים להטות אפילו להוציא. אבל אם המוחזק תלמיד חכם וטוען בהדיא קים לי כדעת המועטין נגד המרובים, כל שהמועטין כדאין לסמוך עליהם לא מפקינן אנן מניה. ויש לי ראייה ממאי דאמרינן בפ"ק דמסכת נדה (ו, א): ת"ש מעשה ועשה רבי כרבי אליעזר, לאחר שנזכר אמר כדי הוא רבי אליעזר לסמוך עליו בשעת הדחק. והוינן בה מאי לאחר שנזכר, אילימא לאחר שנזכר דאין הלכה כרבי אליעזר אלא כרבנן, בשעת הדחק היכי עביד כוותיה. אלא לאו דלא איתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, וכיון שנזכר דלאו יחיד פליג עליה, אלא רבים פליגי עליה, אמר כדאי הוא רבי אליעזר לסמוך עליו

ואין להביא ראייה ממאי דאמרינן בפ"ב דגיטין (יה, ב): ההוא דאמר להו לעשרה כתבו גט לאשתי, חתום בי תרי מנייהו ביומיה ואינך מכאן ועד עשרה ימים, אתא לקמיה דרבי יהושע בן לוי, אמר ליה כדאי הוא רבי שמעון לסמוך עליו בשעת הדחק. והאמר ריש לקיש לא הכשיר רבי שמעון אלא לאלתר אבל מכאן ועד עשרה ימים לא, (אלא) בההיא כרבי יוחנן סבירא ליה. והאמר רבי יוחנן שנים משום עדים וכולן משום תנאי, בההיא כריש לקיש סבירא ליה. ע"כ. וכתב שם רש"י ז"ל: כדאי הוא רבי שמעון, דמתניתין דאמר נכתב ביום ונחתם בלילה כשר. לסמוך עליו בשעת הדחק, שהלך זה לדרכו או שנשאת בגט זה. סבירא ליה, לרבי יהושע בן לוי. וכלן משום תנאי, ואין כאן הקדמה ואפילו לרבנן כשר. עכ"ל. הרי שבנושא אחד סבירא ליה כרבי יוחנן בחדא וכריש לקיש בחדא, וא"כ גם אתה תאמר שבנושא אחד נאמר קים לי כאחת מכתות הפוסקים בחד טעמא וכמו הכת השנית בחד טעמא. ליתא, דאין מכאן ראייה, דאין הכי נמי שהדיין בהיותו חכם גדול גמיר וסביר מצי למסבר מכח עיונו וסברתו כאחת מן הכיתות בטעם זה וכאחרת מטעם השני, דהשתא דאין אליבא דנפשיה וכמה שכתבנו לעיל, אבל שיוכל הבעל דין לומר קים לי כפלוני בחדא וכפלוני בחדא, ויזכה בממון שלא כדין אליבא דכולי עלמא, זה דבר שאין לו שחר. ואפשר שלזה כיון רש"י ז"ל במה שכתב: סבירא ליה, לרבי יהושע בן לוי, ע"כ, דגברא רבא כרבי יהושע בן לוי [ודאי דיכול לדון כסברתו, וזה פשוט. ועוד דהתם אלו הוה סבר רבי יהושע בן לוי⁷] כרבי יוחנן בשני הדינין הגט כשר, אלא שלפי הדין השני דשנים לבד משום עדים, הכשרן מרובה, דאפילו רבנן מודו ביה, ומקשו אמאי אצטריך למסמך אר"ש. אבל אלו היה הגט פסול אליבא דכולי עלמא,

פתח האהל

7. נוסף מכת"י נ"י.

8. העתיק דברי רבינו בדרכי נעם (ח"מ סימן נד). וראה גם משפט צדק ח"ג (ס"י כד ריש דף עב) שעמד בסתירת דברי מהריב"ל, וצידד לומר דבח"א אין כוונתו לטענת קים לי דוקא, אלא לפי שרוב הפוסקים חולקים על הרמב"ם ובטלה סברתו לגבייהו, ע"ש. וע"ע מ"ש מהר"י לבית לוי (ס"י כז) בדעת מהריב"ל. אך בכנה"ג (ח"מ ס"י כה כללי קים לי אות כ) הביא כמה פוסקים שסוברים כמהריב"ל בח"א שיוכל המוחזק לומר קים לי כוותיה דהאי פוסק בהא ולא קים לי כוותיה בהא אפילו בענין אחד, ומהם מהרשד"ם (ח"מ ס"י רכה), לחם רב (ס"י קנו) ומשפט צדק ח"ב (ס"י עב). ע"ש. והש"ך בתקפו כהן (ס"י עב) הביא דברי מהריב"ל ח"א שיוכל לטעון כן, ושכ"כ מהר"א ששון בתורת אמת (ס"ס רו). אלא שהתורת אמת עצמו במק"א (ס"י קפג) כתב להיפך, וכבר עמד בזה בכנה"ג שם. וע"י מ"ש ביישוב דבריו התומים בקיצור תקפו כהן שם.

הלכה כחכמים, משמע דאי לאו דאמר הלכה כחכמים, אי עביד כיחיד לא מהדרינן ליה בדיעבד. וכל שזה מוחזק ופוסק את דינו וטוען קים לי כמועטין וראויין לסמוך עליהם, כדיעבד דמי, כיון דלא איפסיקא הלכתא (בספק) [בהפך], ואיהו עביד דינא לנפשיה, ובשב ואל תעשה אין אנו עוברים בהדיא על מה שאמרה תורה אחרי רבים להטות, כיון דהמוחזק טוען בפירוש דקים ליה כדעת המועטין והם כדאין לסמוך עליהם, כי הוא פוסק את דינו, לא אנחנו. וזו היא דרך ישרה. ולא כמו שראיתי בתשובות קצת האחרונים ז"ל דכי איכא פלוגתא בדינא תולין הם הדין כסברת כת המועטין שלא להוציא מיד המוחזק, וליתא כדכתיבנא. ואפשר דמהרי"ק ז"ל מיירי נמי בדטעין הכי הבעל דין בהדיא, והכי דייק לישנא דמצוי למימר וכו', לא שנאמר אנחנו, דודאי לא טענינן ליה בכה"ג. ולשון רבינו רדבא"ז ז"ל בזה צל"ע, דמשמע קצת דאפילו בעל דין גופיה לא מצוי טעין קים לי כי אם במחלוקת שוה ושאר מה שהתנה הוא ז"ל, ואם המחלוקת שקול, מה אנו צריכין לטענת בעל דין.

ומדברי הגמרא במקומות שכתבנו אני למד דאפילו במחלוקת שוה, אי איפסיקא הלכתא כמו הכת האחת מפי חכם גדול שידע שתי הסברות והכריע כחדא מנייהו, תו לא מצוי בעל דין למימר קים לי בהפך כמו הכת האחרת. ומלבד שזה מפורש במה שכתבתי בסמוך, אי לא תימא הכי גם בכל הדינין הנזכרים בגמרא איכא פלוגתא, והיכי קרינן ליה טועה בדבר משנה לעושה בהפך מה שנפסקה ההלכה. וכבר השוו הפוסקים ז"ל חכמי הדורות עם הראשונים, וכמ"ש דלאו קטלי קני באגמא נינהו. וכן אי סוגיא דעלמא כמו הכת האחת, לא מצוי בעל דין למימר קים לי כמו האחרת, דהא חשבינן ליה טועה בשיקול הדעת⁹.

בשעת הדחק, ע"כ. ופירש רש"י ז"ל: מעשה ועשה רבי כר' אליעזר, באשה ילדה שעברו עליה שלש עונות של שלשים יום שלא ראתה, ואמר רבי אליעזר במתניתין כל אשה שעברו עליה שלש עונות דיה שעתה, ופליגי רבנן עליה דאין דיה שעתה אלא שעברו עליה שלש עונות מחמת זקנה סמוך לזקנתה. לאחר שנזכר, שלא יפה עשה. בשעת הדחק, שני בצרות היו ולא רצה להפסיד טהרות. אלא רבים פליגי עליה, ובטלין דברי היחיד והתחיל להתחרט ואמר כדי הוא וכו'. עכ"ל. והתוספות (ד"ה בשעת) פירשו שהשואל הלך לו והיה טורח גדול לרדוף אחריו, ע"כ. הרי דאלו אפסיקא הלכתא דלא כרבי אליעזר הוה מהדר עובדא אפילו בשעת הדחק, וכי ליכא אלא דרבים פליגי עליה אמר כדי הוא לסמוך עליו בשעת הדחק, אע"ג דיחיד הוא. ומינה לדיני ממונות, דכי לא אפסיקא הלכתא בהדיא כדעת המרובין, כל שהמועטין כדאין לסמוך עליהם, וזה מחזיק במה שבידו וטוען קים לי כהני, אין בנו כח להוציא מידו, דאין לך שעת הדחק יותר מזה. וק"ו הדברים, אם באסורא אזלינן לקולא בשעת הדחק כזה, כל שכן בממונא, כמו שמבואר בדברי מהרי"ק שורש קמ"ט שכתבתי למעלה⁹.

והכי משמע בפרק זה בורר (סנהדרין לא, א) אפסיקא דאמרו לו הבא עדים ואמר אין לי עדים וכו', דאמרינן התם: אמר רבה בר רב הונא אמר רבי יוחנן הלכה כדברי חכמים, ואמר רבה בר רב הונא אין הלכה כרשב"ג. פשיטא, כיון דאמר הלכה כחכמים ממילא ידענא דאין הלכה כרשב"ג. הא קמ"ל דבההיא אין הלכה כרשב"ג, הא בכלהו הלכה כרשב"ג. ע"כ. וכתב שם רש"י ז"ל: ממילא ידעינן וכו', אבל הכא כיון דאמר הלכה כחכמים פשיטא דאי עביד כיחיד מהדרינן להו, עכ"ל. הרי שעם היותם רבים תלו הדין כיון דאמר

פתח האהל

9. עיין שו"ת יביע אומר ח"ז (ח"מ סי' ב אות ה-ו) שהביא דברי רבינו וראיתו, וציין למחלוקת האחרונים בדין זה. וע"ע ברכ"י (סי' כה סק"ח), כנה"ג (סי' קו הגב"י אות ה), ערך השלחן (סי' כה ס"ק טז).

10. הבי"ד רבינו בדרכי נעם (ח"מ סי' ל) ע"ש. ועוד שם (סי' לא) כתב: "וכן מצאנו בכמה אחרונים דאית לן מכתבת יד דהיכן דסוגיין דעלמא כחד פוסק אין לומר קים לי כסברת שכנגדו, ודוק שם". ועי' שו"ת יביע אומר ח"ג (ח"מ סי' כ) שלמד מדברי רבינו שהיכא שנתפשט ונקבע המנהג כמה דורות זה אחר זה ונעשה מעשה בפני גדולים, לא מצוי למיטען קי"ל כנגד המנהג, וע"ש שציין לעוד אחרונים שעומדים בשיטה זו.

וכתב רדב"ז ז"ל שם וז"ל: עוד אני אומר שאם הדיין מומחה לרבים, והוא דעתו לפסוק כאחד מבעלי המחלוקת, לא מצי בעל הדין לומר קים לי כדברי החולק, אלא מוציאין ממנו בעל כרחו, דלא עדיף מהפקר ממון או הפקעתו, דכיון שהוא מומחה אין לו אלא מה שענינו רואות לזמנו ושעתו, עכ"ל. והשתא אין לנו מומחה שיוכל להפקיר ממון או להפקיעו. ומכל מקום נפקא מינה לכשקבלוהו עליהם לדון ביניהם כפי מה שיוורוהו מן השמים, שאין הבעל

דין יכול לומר קים לי בהפך מה שהכריע כמו הכת האחת. אי נמי בבית דין של שלושה דגמרי וסברי והמחום רבים עליהם¹¹.

עוד כתב רדב"ז שם וז"ל: והוי יודע דמצרים אתריה דהרמב"ם ז"ל הוא¹², ולא מצי שום בעל דין לומר קים לי כפלוני גאון נגד דברי הרב ז"ל, וכן כל המלכות כלו וכל ארץ תימן, [וכן] שמעתי שדנין בארץ המערב על פיו, עכ"ל¹³. גם מהר"י קארו ז"ל בספר

פתח האהל

11. הבי"ד הרדב"ז ורבינו בדרכי נעם (ח"מ סי' טו), ומטה שמעון (סי' כה כללי הקי"ל אות יד) וע"ש.
 12. כלל זה היות מצרים אתריה דהרמב"ם, נזכר בדברי הרדב"ז במקומות רבים מתשובותיו, ונציין לעיקריים שבהם, עיין ח"ב סי' תרלח במחלוקת הרמב"ם והראב"ד, דאנו אין לנו אלא דברי הרמב"ם שכן נהגו בכל המלכות, ואפילו שיהיו החולקים עליו רבים כבר קבלוהו עליהם וכו'. [ונדפסה תשובה זו גם בשו"ת אבקת רוכל סי' קמ, וחתום עליה גם מרן הב"י. וע"ע שם סימן לב]. וכיו"ב כתב בח"ב סי' תרד במחלוקת הרמב"ם והרא"ש. ובח"ג סי' תסט (תתקח): "ובאמת אם היה המתיר במצרים ובכל זה המלכות היה ראוי לעונש, דאתריה דמר הוא ומקל הוא כנגדו". ובח"ד סי' נו (אלף קט): "אפילו איכא כמה דפליגי עליה דהרמב"ם ז"ל, אתריה דמר הוא וכוותיה עבדינן". ושם סי' קה (אלף קעו): "הגם לכבוש את המלכה עמי בבית, דאתריה דהרמב"ם ז"ל הוא זה, והוא מחמיר בדבר, איך נקל אנחנו", ע"ש שהוכיח דין זה דמרא דאתרא מהמעשה שבבת דף יט ע"ב. וע"ע בדבריו בח"א סי' לג וסי' תלג וסו"ס תקיח, ח"ב סי' תשכט, ח"ג סי' תפה (תתקכג) וסי' תקנז (תתקפז), ח"ד סי' פז (אלף קנח), ועוד. וראה גם דברי ר"ש גאויזון בתשובתו שהובאה לעיל סימן לג [א]: "שהרי כמה"ר דוד ז"ל [הרדב"ז] רוצה לחלוק עם הר"ם ז"ל עם היותו מאריה דאתרא, ובכל פסקיו מביא ראיה מדבריו ואומר שראוי לעשות כדבריו שהוא מאריה דאתרא". [ואעפ"כ מצינו להרדב"ז בכמה מקומות שיישב המנהג שנהגו במצרים שלא כהרמב"ם היכא שרוב הפוסקים חלקו עליו, או שמקור המנהג הוא בגולי ספרד שבאו למצרים, עיין ח"א סי' לג וסי' צב, ח"ג סי' תנא (תתצב) וסי' תקפג (אלף יא), ח"ז סו"ס סב, ועוד. ואכמ"ל. וראה גם להלן סימן קלא הערה 63 שלא נהגו במצרים כהרמב"ם בטענת מאיס עלי. וראה גם הערה הבאה מה שהבאנו בשם מטה יוסף].
 וכ"כ רבינו תלמידו בכמה מקומות, עי' לעיל סי' עח: "כל שכן דאתריה דמרן הרמב"ם ז"ל הוא מצרים וסביבותיה וכוותיה נקטינן... ועל כן הבאתי דבריו ז"ל לבד". ובסימן קח: "כיצד נסמוך אנחנו עליה שיהיו הבנים ספק ממזרים לדעת הרמב"ם ז"ל מאריה דאתרין". ובסימן יג (סוד"ה ואם כן זכינו): "ומי הוא זה שיקל בכך, ובפרט בעיר מצרים דאתריה דמר הוא". וכן כתבו אחרונים רבים מפוסקי מצרים, ובשו"ת מהר"ם אלאשקר (סי' טז) כתב: ידוע הוא ומפורסם דמצרים אתריה דמרן הרמב"ם ז"ל הוא, ואחרי דברו לא ישנו, ואין דנין כל דיניהם אלא על פי דבריו, ופשוט בכל המפרשים והמחברים ז"ל דבמקום שקבלו עליהם רב אחד שאין לזוז מדבריו ואפילו במקום שיש חולקים וכו'. וראה עוד שם בסימן יח. וע"ע דרכי נעם (ח"מ סי' טו), גינת ורדים (אר"ח כלל ג סו"ס כו), פרח שושן (אה"ע כלל ב סי' א), ובדברי הגר"ע יוסף בפתח דבר לשו"ת פאה"ד להרמב"ם (מכון ירושלים, תשמ"מ).

13. העתיק דברי הרדב"ז גם בערך לחם ח"מ סי' יד ס"ה. ובחלק ד' הנ"ל בירר הרדב"ז דעתו ביתר פירוט וז"ל: ועוד אני אומר דעד כאן לא קאמר מהר"י קולון בשם המרדכי דמצי למימר קים לי כפלוני להחזיק הממון בידו, אלא היכא דלא קבלו עליהם לדון כפלוני פוסק, או שלא נהגו לדון כאחד מן הפוסקים, אבל היכא דנהגו לפסוק כדעת הרמב"ם ז"ל כי אתרין, או כדעת הרא"ש ז"ל כי אתרייכו, לא מצי למימר קים לי כפלוני, שהרי כל השטרות וכל ההלואות לדעת אותו פוסק נעשו והוי כאלו קבלוהו עליהם וכו', דאי לא תימא הכי לא שבקת חיי לכל בריה, דאפילו שהוא חכם גדול לא תקיף ידיעתו לכל הפוסקים כי אפשר שיש פוסק אחד שהוא לא ראה ויאמר בעל הדין קים לי כאותו פוסק. אלא ודאי כיון שנעשה השטר לדעת אותו פוסק שנהגו לפסוק כמותו תו לא מצי איך למימר קים לי כפוסק אחר. עכ"ל. וכ"כ בח"א סי' רפא. ודברי הרדב"ז ורבינו ציטטו רבים מהאחרונים חכמי מצרים, וסמכו ע"ז להלכה, ראה דרכי נעם ח"מ סי' כז כתב: אך עדיין צריכים אנו לדעת שכיון שמקום המקדיש הוא מצרים אתריה דהרמב"ם ז"ל ואיהו מארי דאתרא ובאתריה ליכא למימר קים לי כאשר כתבו מהרדב"ז ז"ל ומוהר"י קאשטרו ז"ל בספריהם אשר ביידינו. וע"ע בדבריו סו"ס טו וסי' כה וסי' לו. ובשו"ת מהר"י סי' כג בתשו' ר' משה סרגוסי, הביא דברי הרדב"ז, וכתב: וגם זקני הר' הגדול מהר"ר יעקב קאשטרו ז"ל דהוא מארי דאתרא הביא דברי הרדב"ז ז"ל לענין פסק הלכה. ע"כ. [ומהר"י עצמו שם סי' סא האריך דבמצרים לא נהגו כלל בדיני הקים לי, אלא לעולם פוסקים אחרי רבים וכדעת הרמב"ם ומרן, ראה לעיל הערה 4]. וכ"כ מהר"א הלוי בשו"ת גנו"ר ח"מ כלל ב סימן א, ומהר"ם בן חביב בתשובתו שם כלל ה סי' יא. ומהר"ח אברהם ישראל בשו"ת בית אברהם (סימן ס סו"ס ט), ועוד רבים. וע"ע ברכ"י ח"מ סי' כה ס"ק כו, מטה שמעון סי' כה (כללי הקי"ל אות א). ועיין למהר"י הלוי נזיר בשו"ת מטה יוסף ח"א (ח"מ סי' ט) שהקשה ממה שמצינו למרן הב"י והרדב"ז ומהריק"ש דפוסקים הלכתא פעמים הרבה הלכה למעשה דלא כהרמב"ם מאריה דאתרא, ותירץ דדוקא בדבר שנהגו לפסוק כמותו הוא דלא מצי למימר קי"ל כפוסק האחר, אבל בענין שאינו נהוג כה"ג דנ"ד שאינו

בדק הבית ח"מ סי' כ"ה כתב וז"ל: ואני אומר שבזמן הזה פשט הדבר בכל גלילותינו לפסוק כהרמב"ם ז"ל, זולת בקצת מקומות שהוקשו להם דבריו ולא ירדו לסוף דעתו, עכ"ל¹⁴.

זכה זה בטענת קים לי, כיון שהעלינו דאיהו הוא דעביד הך דינא לנפשיה ואין לבית דין עסק בפסק זה, דאיהו הוה מוטל עליהם לפסוק כדעת המרובים, אם באו נכסיו ליד השני, מסתברא לי דהדר

דינא ויכול השני לתפסם, כי מה שאמרו שם קם דינא היינו בשנעשה ברצון בית דין מפני הספק, להכי לא סתרינן ליה, אבל הכא דאיהו הוא דעביד דינא לנפשיה מפני טענתו קים לי וכו', לא אלים כמו כח בית דין, והדר דינא אם באו נכסיו ליד השני¹⁵.

זה הוא מה שראיתי לבאר לך בדינין אלו מדברי הראשונים והאחרונים, ותן לחכם ויחכם עוד. וצור ישראל יצילנו משגיאות ויראנו מתורתו נפלאות, אכ"ר.

סימן צד¹

שאלת ממני ידיד נפשי על שני דברים שמקילים בהם במצרים בשבת הפך דעת הפוסקים ז"ל. האחד, ששפחה גויה או נער גוי רוחץ הבית המרוצף בשבת, וסוחט הבגד שמנגב בו הקרקע מהמים שבולע, כדי שיחזור ויקלוט עוד המים שבקרקע לנגב הקרקע

מהמים, וקורין אותו בגד נשפ"ה בערבי². והנה הדחת קרקע אפילו מרוצף אסר הרמב"ם ז"ל פרק כ"א מהלכות שבת (ה"ג), כל שכן סחיטת הבגד שהיא מלאכה גמורה, ועושה אותה הגוי על דעת ישראל, דניחא ליה במעשיו לנקות את הבית.

פתיח האהל

בא לידי מעשה בכל שעה ולית ביה מנהג מצי למימר קי"ל כפוסק האחר, כיון שלא ידענו שבזה הדין קבלו עליהם לפסוק כהרמב"ם. ע"כ. ודבריו מחודשים. ועוד כתב שם סברא אחרת וז"ל: ועוד אני אומר דליכא קושיא מהא דחזינן למרן ולמהרדב"ז ומהריק"ש דפליגי אהרמב"ם ופוסקים הלכה למעשה דלא כוותיה, דעד כאן לא קא אמרי דלא אמרינן קים לי אלא לבע"ד שרוצה להחזיק במה שתחת ידו מכח קים לי כפלוני הלכתא בלא טעמא דהמע"ה, אבל כשהפוסק בטוב עיונו נראה לו מכח הכרח וראיה לפסוק כוותיה יכול לחלוק עליו, ואם הוא מארי דאתרא עבדינן כוותיה דבתראה הוא [1] שבקינן לסברת הרמב"ם, וכדמוכח מתשובת הרשב"א בסימן רנ"ג וכו'. עכ"ל. וכדברים אלו כתב גם בתשובה שהובאה בשו"ת גינת ורדים (ח"מ כלל ג סי' ט). וע"ע בית דוד (ח"מ סי' נד דף נה ע"ד) שכתב כיו"ב. ובשו"ת דרכי נעם (אה"ע סי' טו) הקשה על מה שפסק מהריק"ש בהגהותיו (ח"מ ר"ס קנב) לענין הרשאה דנהגו דלא כהרמב"ם, "שהרי הוא בכלל הקים לי כתב שמצרים וסביבותיה אינם יכולים לומר קים לי דלא כהרמב"ם דהוא מאריה דאתרא", וע"ש תירוצו. ומהרש"א אלפנדרי במערכותיו יקהל שלמה (ח"א עמ' קלג) כתב עליו דאין צריך לדוחקו, שבהרבה דברים נהגו דלא כהרמב"ם, ע"ש. ראה עוד לעיל סו"ס מט, ובהע' שם.

14. וכיו"ב בתשו' מרן באבקת רוכל (סי' לב): כל קהלות ארץ ישראל והאראביסטאן והמערב נוהגים על פיו וקבלוהו עליהם לרבן וכו', וע"ש. וראה גם שו"ת מהרי"ף (סי' נט): ובפרט כל גלילות המסתערבים, שאנו מקובלים מגאוני מצרים ומחכמי המערב שכל הקהלות שמסוף המערב וארץ מצרים וארם נהרים וארם צובה ופרס ותימן כולם קבלו עליהם להתנהג על פי חיבור הרמב"ם ז"ל.

15. שיעור דברי רבינו בפסקה זו כך הם: באופן שזכה זה בטענת קים לי ע"פ האמור, א"כ כיון שהעלינו לעיל דהזכיה בטענה זו היא רק היכא שהוא עצמו טוען כן, ועביד דינא לנפשיה, א"כ אין לבית דין עסק בפסק זה, ולפיכך אם תפס השני מידו לא מפקינן מיניה ולא אמרינן קם דינא, דאין אומרים כן אלא כשב"ד פסקו כן הדין שהמע"ה, אבל בטענת קים לי הוא פוסק את דינו וכו"ל והדר דינא. וכ"כ באמרי בינה (דיינים סו"ס ד) בדעת רבינו, ושלדעת הסוברים דהב"ד טוענים קים לי ואף אם אין הבע"ד יודע כלל רק מחזיק אין מוציאין ממנו וכו', אז הוי פסק דין וקם דינא ולא מהני שום תפיסה בהחזרה. ע"כ. וכ"כ בערך השלחן ח"מ (סי' כה ס"ק טו) דדברי רבינו האם רק אליבא דסברתו דאין טוענים לו. וזה ברור. וע"ע בדרכי נעם (ח"מ סו"ס טו). ועיין בכנה"ג (כללי קים לי אות לג) מ"ש בדין זה.

1. סידור הסימנים צד-צה ערכנו ע"פ כתי"ל וכת"י נ"י. בנדפס שתי התשובות מחוברות.
2. דרך שטיפת הבית במצרים נתבארה בשו"ת מהרי"ף סימן צו: "דרך כשמדיחין הקרקע במים מביאין כלי ובו מים, ומביאין מטלית ושורין המטלית במים שבכלי, ואח"כ סוחטין המים שבמטלית לתוך אותו כלי, ולוקחין המטלית כשהיא לחה ומקנחין הקרקע משיירי המים באותה מטלית, וכשתמלא המטלית ממי הקינוח משימין אותה באותן מים שבכלי, ומשפשפין המטלית במים היטב להסיר ממנה העפר שנדבק בה מחמת קינוח הקרקע, וחוזרין ומקנחין בה הקרקע, ועושים כן כמה פעמים עד שיתנגב הקרקע היטב. נמצא שהדחת קרקע הבתים והחצרות צריכה על כל פנים לשרייה ולסחיטה שהם מאבות מלאכות".

והשני, שיש בבתים כמין ארובה שקורין 'דואר' בערבי, ויש לו כמו אהל תחתיו שפורסין אותו להגן מפני החמה, וקורין אותו בערבי 'כימא'³. והנה כשפורסין אותה בשבת תחת הארובה הוא עושה אהל, וקיימא לן דאין עושין אהל עראי בשבת. ע"כ דברייך.

תשובה, הן⁴ אמת שהדחת קרקע אסורה בשבת, אבל לא מפני שהיא מלאכה גמורה, אלא גזירה דילמא אתי לאשוויי גומות, ובישראל גזרו, לא בגוי העושה מעצמו, אפילו עושה על דעת ישראל דניחא ליה בהכי. ואלו לא היה בענין נקיון הבית כי אם ההדחה לבד, פשיטא דאין למחות ביד בעלי הבית שלא יניחו את הגוי לעשות כן בשבת, דהיא גופא גזירה על ידי ישראל, ואיך נוסף לאסור על ידי גוי שעושה מעצמו על דעת ישראל, מה שלא כתב שום פוסק⁵.

אמנם מפני שצריך לסחוט הבגד שמנגב בו, היה נראה לכאורה שראוי למנוע הגוי מעשיית זה, שהיא מלאכה גמורה ועושה לצורך ישראל שיהיה ביתו נקי. ועכ"ז נראה לי ללמד עליהם זכות כיון דדשו ביה רבים. וזה, כי רצון הישראל הוא שיהיה ביתו נקי, ולא איכפת ליה אם יסחוט הגוי את הבגד או לא, וכבר איפשר להדיח הקרקע במים רבים ולכבדם בחזקה במכבדת של קש שעושים לכך, באופן שנשאר הקרקע קרוב לנגוב וברוח המצוייה מתנגב מהר לגמרי. וכיון שכן כי עביד (אגד אגד) [הגוי בבגד] וסוחטו, אדעתא דנפשיה עביד, למהר מעשהו ולהקל טרחו בכבוד המים במכבדת של קש כמה פעמים, וכי עביד גוי אדעתא דנפשיה שרי לישראל לאיתנויי מאותה המלאכה, כדקיימא לן במסכת שבת (קכב, א) עשה גוי כבש לירד מן הספינה יורד אחריו ישראל וכו', ואין הישראל מחוייב למנוע הגוי ממלאכה שעושה אותה לצרכו⁶.

פתח האהל

- ראה גינת ורדים (או"ח כלל ד ס' ח): "רוב הבתים שבמצרים פותחין להם מקום באמצע הגג, והוא נקרא בלשון ערבי דווא"ר, ועושין אותו להכניס אויר ואורה לבית, כי דרך חלונות מן הצד אין מקום להכניס אורה ואויר לבית מפני שהבתים דחוקין וסמוכין זו לזו. ופעמים עושין על שטח הדוואר הפתוח שבכה ומעשה רשת כדי למעט הזבובים מן הבית וגם למנוע הצפורים מלירד לבית, ולפעמים עושין שבכה זו מחוטי פשתן וכיצא ופעמים עושים אותה מחוטי נחשת". נראה שבנוסף לשבכה זו היה בארובה מעין תריס שהיה ניתן לפותחו ולסוגרו לגמרי עמ"ג להגן מן החמה (וכעין שמצוי בזמנינו שיש בחלונות תריס ורשת), ובתריס זה, הקרוי בערבית "כיימא" או "כיימאס", מדבר רבינו בשאלה זו.
- תחילת תשובה זו באה בנדפס בשיבוש ובחוסר, והוגהה כאן ע"פ כתי"ל וכת"י נ"י. ואעתיק נוסח הנד' עם התיקונים שבוצעו בפנים: "הן אמת שהדחת קרקע אסורה בשבת, אבל לא (משום איסור גמור) [מפני שהיא מלאכה גמורה], אלא גזירה דילמא אתי לאשוויי גומות, ובישראל גזרו, לא לעכו"ם [העושה מעצמו], (ו)אפילו (היה) עושה על דעת ישראל דניחא ליה בהכי. ואלו לא (י)היה בענין נקיון הבית [כי אם ההדחה לבד], פשיטא דאין למחות...".
- דברי רבינו צ"ב, דמה בכך שגזירה דרבנן היא, סו"ס לא מצינו היתר לומר לגוי במלאכה דרבנן כי אם לצורך מצוה או צורך גדול, וכמבואר בפוסקים, וכ"כ רבינו לעיל סי' מא. ומהר"א בן שמעון בס' נהר מצרים (הלכות שבת בהע' אות ח) כ' לבאר דרבינו אויל בשיטת הרמ"א בס' שלו ס"ב שהתיר כיבוד הבית (לדעת האוסרים) על ידי גוי. וה"ה בנדון דידן לענין הדחה. וסיים: וא"כ מנהג ההיתר על ידי גוי בשבת לאו למצרים לחוד הוא, כי כן נהוג גם באשכנז אינהו ואבירייהו דסמכי על הוראות רמ"א ז"ל ודו"ק. עכ"ד. אכן לענ"ד יש להתבונן בזה, שהרי טעם ההיתר לד' הרמ"א בכיבוד הבית ע"י גוי אע"פ שמשווה גומות, כ' בבאור הגר"א שם שהוא משום דלא גזרינן על פסיק רישא באמירה לגוי וכמבואר ברמ"א סו"ס רנג, דהגוי אינו מתכוין אלא לכבד הבית. וכ"ה במ"ב סק". ואף שיש להתיר מהאי טעמא גם בהדחה, מדברי רבינו לא משמע דזו הסברא משום פסיק רישא, אלא דמעיקרא לא גזרו חכמים בזה רק בישראל ולא בגוי וכדמוכח מלשוננו.
- והנראה לי פשוט, דרבינו לא מיירי הכא שמצווה לגוי בשבת להדיח הרצפה, אלא כמפורש בדבריו שעושה כן הגוי מעצמו על דעת הישראל, והיינו שהישראל לא ציווהו כלל, אלא שמבין לבד שזהו רצונו שיהא הבית נקי תמיד, או שציווהו כן בפירוש מערב שבת, שבשני אופנים אלו קיל יותר דין אמירה לגוי, ובדבר שאינו מלאכה מותר לכתחילה. וכן מצינו להרדב"ב בתשובה ח"ד ס' קלב (אלף רב) בענין כלי שיר, שלכל הפירושים אם בא גוי וניגן מאליו אין מונעין אותו ולא משתקין אותו. ומדינא מותר לומר לגוי בערב שבת שיבא לנגן למחא, דעד כאן לא אמרינן דאמירה לגוי בערב שבת אסירה אלא כשאומר לו לעשות מלאכה אבל הכא שישאר עצמו אינו אסור אלא משום גזרה, ואיכא נמי מאן דס"ל דמותר לומר לעכו"ם לנגן בשבת הבו דלא לוסף עלה, עכ"ד. ועיין שו"ת תורת אמת (סימן קנו) שכתב לתלות שאלה זו דאמירה לגוי בע"ש באיסור דרבנן בשני תירוצי הבית יוסף סי' רמד ס"ו, ע"ש, ובמ"ש בדבריו בפרי הארץ (ח"ג יו"ד ס' ד), זרע אמת ח"א (ס' לה ד"ה ובוה), משנה למלך (פ"ו מה' שבת ה"ט). וראה עוד בנהר מצרים שם (אות ט) באריכות.
- סברת רבינו מחודשת, דאע"פ שתכלית המלאכה עושה הגוי בשביל ישראל, מ"מ כיון שיכול הגוי לעשות ציווי היהודי בדרך אחרת שאינה מלאכה, לא איכפת לן במלאכה שעושה וחשיבא לצרכו. ובאמת שגדולה מזו מצינו בט"ז (סו"ס רעו) וז"ל: נראה לי אותו נר שמדלקת השפחה

יהיו שוגגות ואל יהיו מזידות וכו', דהתם אפשר לבא לידי מלאכה גמורה כשתצא בהם לרשות הרבים, ובנדון דידן אין דרך שתבא האשה הישראלית לידי מלאכה על ידי היתר זה, כי היא אינה עושה כלום, ולפיכך אין מוחין בידן. זהו מה שנראה לי להליץ בעד מנהג היתר זה, ומנהגן של ישראל תורה.⁷

עוד זאת ראיתי דמוטב להניח בזה את הנשים להיות שוגגות ולא מזידות, כי לא ישמעו לנו להניח הבית מטונף. וקל וחומר הוא מדברים האסורים לצאת בהם לרשות הרבים בשבת, דקיימא לן כרב (שבת סד, ב) דאסר לצאת בהם לחצר, והעלו הרא"ש (פ"ו סו"ס יג) והר"ן ז"ל (כו, א מדפי הרי"ף ד"ה אבל) דאע"ג דמדינא אסורות, כיון שלא ישמעו מוטב

סימן צה

גוף² העיגול לא מיחזי כאהל, ולמחר כשהוא פורסה לא מיחזי כמוסיף אלא כעושה אהל לכתחילה, וכן עיקר, עכ"ל³.

ולמדנו שאותם הכיימאס שקשורות תחת הארובה שקורין בערבי דואר, וכשרוצין לגלות הארובה נפלות לגמרי ונמתחות לאורך הכותל, בלי ספק שאסור לפורסן ולנטותן בשבת משום עשיית אהל עראי בשבת, אם לא שנפתחות קצת בשפוע דהוה כמו גג משופע⁴. אבל אותן הכיימאס שאינן נופלות לגמרי, אלא מתקמטות ומתקבצות לצד אחר על ידי החבל המהלך בשנצים⁵ וכשרוצים לפרוס אותן מתפשטין הקמטין על ידי חבל אחר שכנגדן, יש ללמד בהן היתר.

ולענין שאלה שניה, בדין פריסת האהל שקורין כיימ"א בערבי, גרסינן פרק המוצא תפילין (עירובין קב, א): הנהו דכרי דהוה לרב הונא דביממא בעו טולא ובליליא בעו אוירא, אתא לקמיה דרב, אמר ליה כרוך כורייא! ושייר בה טפח, למחר פשטיה, דהוי מוסיף על אהל עראי ושפיר דמי, ע"כ. ופסקה הרמב"ם ז"ל פרק כ"ב מהלכות שבת (הלכה כז) וז"ל: ומותר להוסיף על אהל עראי בשבת, כיצד, טלית שהיתה פרוסה על העמודים או על הכתלים והיתה כרוכה קודם השבת, אם נשאר ממנה גג טפח מתוח הרי זה מותר את כולה בשבת עד שיעשה אהל גדול, וכן כל כיוצא בזה, עכ"ל. וכתב הריטב"א ז"ל (שם ד"ה זיל כרוך) בשם התוס': דשייר טפח חוץ מן הכריכה קאמר, אבל

פתח האהל

כדי שתדיח כלי אכילה שאכלו, לא מקרי לצורך ישראל, כיון שאין גוף הישראל נהנה ממנו אלא כלים שלו מודחים והיא חייבת להדיחם, לצרכה היא מדלקת, ע"כ. וכיו"ב כתב המ"ב שם (ס"ק כז). ומשמע שאפילו אם אין יכולה השפחה להדיח הכלים בלא הנר, מ"מ חשיב לצורכה כיון שאין הישראל נהנה מגוף המלאכה. אבל רבינו נראה שאינו מתיר אלא בכה"ג שיכול הגוי לעשות את המלאכה בדרך היתר, וכמבואר בדבריו. ועי' בס' שש"כ החדש (פ"ל הערה קכד).

7. כדבריו כאן כתב רבינו בקצרה בערך לחם (סי' שלו ס"ג): ובמצרים נוהגים היתר [להדיח הקרקע] על ידי גוים, וכ"ש אם הוא עושה מעצמו, אע"פ שבא לידי סחיטה, כל שאין הישראל נהנה בסחיטה עצמה, שכבר היה אפשר שיבשו מעצמן, דאדעתא דנפשיה עביד, ואין נוהגים למחות בידם. זה ראיתי להליץ עליהם. ע"כ. והובא פסק רבינו בברכ"י (סק"ב) ובכסא אליהו (סק"ג) ובכה"ח (ס"ק כא). אמנם מהרי"ף בתשובה הנ"ל כתב דיש להתיר ע"י גוי רק בהדחת בית במים בלא מטלית, דבכה"ג הוי איסור דרבנן, ובפרט בליילי יו"ט שמתקבצים עבדי ה' לעסוק בתורה ומפני כך מתלכלך הקרקע, דהו"ל שבות דשבות במקום מצוה. אבל לא ינגב הגוי הקרקע במטלית, דהוי מלאכה גמורה ולא הותר בכה"ג. ע"ש. [ומשמע דבלא מטלית מתיר מעיקר הדין אף שלא לצורך לימוד תורה, וכשיטת רבינו בזה. ועי' לעיל הערה 5].

1. לפנינו בגמ': בודייא, וכך בכת"י נ"י. והגירסה שבנדפס היא כגירסת דפוס ונציה, וכ"ה בס' הישר לר"ת (חידושים סי' רפ). ועי' דק"ס שם.
2. לפנינו בריטב"א ובב"י: "חוזר העיגול".
3. דברי הריטב"א הובאו בב"י ר"ס שטו. וכ"פ בש"ע שם ס"ג: "וטפח שאמרו חוץ מן הכריכה".
4. צ"ע דהלא קי"ל דאהל משופע הוא אהל כל שיש בג' טפחים סמוך לגג רוחב טפח, וכ"ש בנ"ד שיש בגג עצמו רוחב טפח ויותר, עי' בש"ע סי' שטו ס"ח, וסי' תרכו ס"ב וס"ג.
5. = לולאות.

וזה, כי לעולם יש פרוס רוחב טפח ויותר בכל קמט או באחד מהן לפחות. ועוד דלא דמיא כלל לכריכת המחצלת בעיגול דלא מהני עגולא ליחשב אהל טפח לשיוכלו בשבת להוסיף עליו, משום דמחצלת כרוכה בעיגול כן היא כשהיא מושלכת בקרן זוית או מוצנעת, ואין בה שום היכר אהל באותו העיגול, אבל האהל המתקמט יש היכר גדול בקמטין אפילו יהיה טפח בין כולם, שהוא אהל פרוס ועשוי, אלא שמקבצין אותה לצד אחד וכשרוצין פושטין אותה ומוסיפין על רוחב קמטיה, ושפיר מחזי כמוסיף על

אהל עראי כמו שכתבו ז"ל ושרי. וכל שכן אם יש מי שסובר שעייגול המחצלת עולה לרוחב טפח פרוס, כמו שהבינו התוס' מדברי רש"י ז"ל⁶, שבהצטרף זה עם הקודם שבקינן להו כמנהגם. משא"כ אהל הנמתח לאורך הכותל שאין בה פרוס כלל, וראוי לאסור עשייתו בשבת אפילו שהוא על ידי החבל, כיון שאין שם אהל של כלום. ואפשר שמקילים בכך לפי שיש לוחות סביב (הצוהר) [הדואר] רוחב אמה והם מכלל סתימתו⁷. זהו מה שנ"ל בשאלותיך, והנלע"ד כתבתי.

פתח האהל

6. עי' ריטב"א שם. ועי' בט"ז סק"ג.

7. תמצית הדברים פסק בערך להם (סי' שטו ס"ב) וז"ל: לפרוס האוהל הכאימה שעושין במצרים על הדואר, והיא הארובה, להגין מפני החמה, יש למצוא היתר מפני שאינה כרוכה כמו המחצלת בעיגול וחשיב שפיר טפח פרוס במקום הכוץ. אי נמי לפי שיש לוחות סביב הדואר יותר מטפח. ע"כ. וכן הביא תשובה זו בקצרה הברכ"י (סי' שטו סק"ג). ובנהר מצרים (הל' שבת אות י) בשם ההגהות. ובשו"ת גנת ורדים (כלל ג ס' כו) הבי"ד רבינו בהגהות, והתקשה בטעם השני בדבריו, שהרי אותם הלוחות שסביב הדואר הם מכלל הבנין של קבע ואיך מהני להיות חשוב על ידם מוסיף על אהל עראי. ובפרח שושן (או"ח כלל ג ס' ד) תמה על קושיא זו, שהרי פקק החלון (דשבת קכה:) אף הוא בבנין של קבע הוא, וכדפרש"י (שם קלו:) שהיא ארובת הגג, וכעין נד"ד, ואפ"ה חשיב כמוסיף על אהל עראי, והיינו טעמא כיון שאינו עשוי להתקיים, ע"ש. ובאמת כי הגנור בעצמו כתב ג"כ תירוץ זה במסקנת דבריו, והביא ג"כ הראיה מפקק החלון, וכן הוכיח מהנהו כיפי דארבא דר"ס שטו, דמוכח שכל שהתוספת היא דרך עראי, אע"פ שמוסיף על הבנין חשיב כמוסיף על אהל עראי. כיעו"ש. ועיין שו"ת נוב"ת (או"ח ס' ל ד"ה ואמנם), ובהגהת הגאון בעל ברוך טעם עליו, שנחלקו ג"כ בסברא זו. ולכאורה בדברי רש"י שם בסוגיא דפקק החלון (ד"ה שאין) מבואר בהדיא להתיר תוספת עראי בבנין, וכפי שביאר דבריו הר"ן שם (דף מט, א מדפי הרי"ף) וז"ל: וחכמים מתירין תוספת עראי בין מן הצד במחיצה קבועה כגון פקק החלון וכו', ע"ש היטב, ודו"ק. ועי' במג"א (סי' שיג סק"א) שמבואר ג"כ שמתיר. [וע"ע במ"א סי' שטו סק"ז לענין ארובה, ובמ"ב סק"כ]. וע"ע למהר"א הכהן בשו"ת מעט מים (סי' כד) באריכות מזה.

ובשו"ת חת"ס או"ח (סי' עג) בענין העמדת המחיצה בשבת שקורים שפאנישע וואנד (מחיצת עץ מתקפלת) שעשויה מכמה חלקים וכשהחלקים נכפלים זה על זה מ"מ נשאר הרבה יותר מטפח, דאעפ"כ אסור לפותחה בשבת, דלא התיר הריטב"א אלא כשניכר לעין כל שהניח שם אותו טפח לשם מחיצה, משא"כ היכא שהניחם בלא מתכוין, כגון באותם דפנות ספרדים שכך היא דרך עמידתם לעולם כרוך ומקופל, לא נראה שהועמדו לשם מחיצה ואסור, ואפילו רש"י יודה לאסור בזה. ושוב הביא דברי הברכ"י הנ"ל בשם מהריק"ש, וסיים: הנה דברי מהריק"ש לא ראיתי, וכימ"י ודאו"ר לא ידעתי, מ"מ משמע מדבריו דלא כמו שכתבתי לעיל אלא העיגול והשטח גורמים, ואיני חוזר ממה שכתבתי לעיל, עכ"ל.

עוד יש להעיר בדברי רבינו שלא כתב להתיר פריסת הכיימאס בפשיטות משום דדמי לכסא טרסקל דמבואר בשבת (קלח). דמותר לפותחו, ופירש"י דהיינו כסא עור המתקפל, ומותר לנטותו דלאו מידי עביד דהא עביד וקאי. וכ"ה בש"ע שם ס"ה. וזהו לכא' ממש כעין נ"ד. ונראה דס"ל לרבינו כמ"ש הנוב"י שם (בד"ה והנה יש לדון) בדין פתיחת הפאראסאל (מטריה) בשבת, דלא דמי לכסא טרסקל, דשם עיקר הטעם משום דאינו עשוי לאויר שתחתיו אלא ליתובי בעלמא, ומשא"כ במטריה שעשויה להגן מפני החמה, עש"ה. ואם כן ה"ה נ"ד אסור מטעם זה שהרי עשוי להגן מפני החמה וכמבואר בשאלה, ובזה לא מצאנו היתר. וכ"ש לשיטת ר"ח והרי"ף והרמב"ם (פכ"ח הכ"ב) דגורסים בגמ' שם כסא וטרסקל, ומפרשים דהם שני דברים והתירו רק ליישבם ולסדרם אם היו הפוכים, וכעין מיטה בגמ' שם, ולדבריהם לא מצאנו היתר כלל לפתוח כלי המתקפל בשבת, וכמ"ש הביאור הלכה סי' שטו ס"ח ד"ה טפח ע"ש, א"כ י"ל דרבינו אזיל בשיטת הרמב"ם מרא דאתריה. ועיין ברמ"א סו"ס תרכו שכ' גבי גג שיש לו צירים דמותר לפותחו ולסוגרו מפני הגשמים ביו"ט ואין בזה משום אהל, והטעם ביאר בד"מ שם, מידי דהוי אדלת של בית הסובבת עם צירים ודלתות בור ודות דמותר לפותחו. וכ"כ בערך לחם שם, וציין לדבריו שבנ"ד בסי' שטו ס"ב הנ"ל ע"ש. ויתכן שכונתו לתת טעם נוסף להתיר בנ"ד, דהלא יש לאותה מחצלת הסוגרת הארובה חבל המהלך בשנצים וכמ"ש כאן, ועל ידו נסגרת ונפתחת המחצלת, וה"ל כצירים. וע"ע בחזו"א או"ח (סי' נב סק"ו).

סימן צו

מן הדק, עכ"ל¹. ולפי זה כשיצללו המים בדרך זו אין בעצם הצלילה איסור.

אמנם חכך הלזז או הראוק בכותל החבית נראה לאסור משום ממרח, שמשוה פני הלזז או הראוק באותו חכך. לכן צריך שיכתוש הלזז מערב שבת או ישרה הראוק אפילו בשבת עצמו במעט מים ומתפרר תוך המים ומשליכו תוך החבית ומערב המים כמו שדרכו לעשות, ואין שום חשש איסור בדבר. הנלע"ד כתבת².

שאלה, במצרים מביאים מי היאור עכורים מאוד, ונוהגים לחכך לזזים או כתישת לזזים מחוברים שקורין בערבי 'ראוק', ורוחצים חכך הלזזים במים ומערבין המים בכח, ובזה חוזרין צלולין אחר שעה. ילמדנו רבינו אם מותר לעשות כן בשבת, ושכמ"ה.

תשובה, תנן בפרק תולין (שבת קלט, ב): ונותנין ביצה במסנתת של חרדל, ע"כ. וכתב שם הרמב"ם ז"ל (פיהמ"ש פ"כ מ"ב): וטבע הבצים שטורפין אותם ונותנים אותם בדברים העכורים, ויזככו אותם ויבדילו העב(י)

סימן צו

תשובה, יפה דקדקת מה שלא דקדקו יודעים שקדמוך, וזה לפי שקשה היכי קאמר בהולך ממקום שעושין למקום שאין עושין שלא יעשה בישוב מפני המחלוקת, והלא מדינא אסור כדקאמר נותנין עליו חומרי מקום שיצא משם וחומרי מקום שהלך לשם ואעפ"כ לא יתראה בפניהם שהוא בטל מפני האסור וכו'. וכי תימא דרישא מיירי כשדעתו לחזור, ליתא, דבסוף דבריו קאמר וכן מי שדעתו לחזור למקומו נוהג כאנשי מקומו וכו'².

שאלה, יפרש לנו רבינו לשון הרמב"ם ז"ל סוף הלכות יום טוב (פ"ח ה"כ), דנפיק מיניה לענין דינא ונתקשתי בהבנתו, וז"ל: ההולך ממקום שעושין למקום שאין עושין לא יעשה בישוב מפני המחלוקת, אבל עושה הוא במדבר. וההולך ממקום שאין עושין¹ לא יעשה, נותנין עליו חומרי מקום שיצא משם וחומרי מקום שהלך לשם וכו', עד: וכן מי שדעתו לחזור למקומו נוהג כאנשי מקומו בין להקל בין להחמיר, והוא שלא יתראה וכו'. ושכמ"ה.

🌸 פתח האהל 🌸

1. כפירושו זה פסק הרמב"ם בפ"ח מהל' שבת הי"ד, ובפ"ג מהל' יו"ט הי"ז. ע"ש. ולפירושו הברירה נעשית בחרדל, והביצה כולה נכנסת למסנתת ומסייעת לחרדל הדק להיפרד מן הסובין שלו שהוא עב ונשאר למעלה. ורש"י בגמ' שם פירש בענין אחר ע"ש.

2. וכ"כ רבינו בערך לחם או"ח סי' שיט סט"ו וז"ל: מכאן נ"ל להתיר התרוי"ק שעושין במצרים לצלול המים העכורים, שנותנים לזזים הכתושים מערב שבת לתוך המים בשבת כדי לצלול המים. עכ"ל. והביאו בשולחן מלכים (ס"ק יב), וכתב על דבריו: ונראה שלא התיר אלא על מנת [ר"ל בתנאי] שלא יבלבלו המים העכורים ביד כדי שיצללו המים במהרה כמו שעושים בחול, אלא ישימו הלזזים הכתושים מע"ש בתוך המים והם יצולו מעצמן, ע"כ. אולם בתשובה לפנינו מפורש שמתיר רבינו אף לערב המים בכח כדי שיחזרו צלולים, וכמפ'ו בלשון השאלה והתשובה. ובשו"ת גינת ורדים (או"ח כלל ג סימן יד) חלק על רבינו במ"ש לאסור לחכך הלזז או הראוק בכותל החבית משום ממרח, דאין לחשוש בזה משני טעמים: האחד, שאינו מקפיד להחליק פני הרוא"ק, והשני, שאינו מתכוין כלל לעשות זאת אלא שיחזרו המים צלולים. ע"ש באריכות. ובטל אורות (ביאור על המרדכי פ' כלל גדול, מהד' אור ודרך עמ' שכב) דחה דברי הגו"ר, והוכיח כד' רבינו ממ"ש בשבת (קמא, א) דאין מגררין מנעל משום דהוי ממוק, ואפ"י היה עליו טיט אסור כמב'ו בב"י סי' שב. הרי שאע"פ שיש כאן השני תנאים הנ"ל, שאינו מקפיד לקלוף העור, וגם שאינו מתכוין למלאכה אלא לקלוף הטיט, אסור. ועיין להג"ר שלום הדאיה בשו"ת ודבר שלום (או"ח סי' ז) מ"ש ללמוד מדברי רבינו, ובמה שדחו דבריו בנו הג"ר עובדיה הדאיה שם (דף טו ע"ב), ומהר"א חמוי בס' פה אליהו ח"א (עמ' 218).

1. ברמב"ם נוסף: למקום שעושין.

2. בדברי הרמב"ם התקשו האחרונים, ומצינו ב' דרכים עיקריות בכיבורם: א. דעת הפר"ח והגר"א (באו"ח סי' תסח) שברישא מיירי הרמב"ם באין דעתו לחזור, ואפ"ה סובר שמעיקר הדין נוהג כאנשי עיר שנוולד בה, אם לא מפני המחלוקת. [ובאופן זה מיירי במשנה בפסחים ר"פ

מקום שהלך לשם, ואעפ"כ לא יתראה וכו'. וכן מי שדעתו לחזור למקומו נוהג כאנשי מקומו בין להקל בין להחמיר והוא שלא יתראה וכו'.³

ואפשר דהכי קאמר, וכן מי שדעתו לחזור, זה שדברנו בו, יש לו דין זה כשעושה בצנעא שנוהג כאנשי מקומו. ודין ראשון הוא בפרהסיא, והשתא קאמר לענין בצנעא, וכולה בשדעתו לחזור היא, וזה נכון.⁴ זה הוא דעתי בפירושו, ואם לא בדרך זו אי אפשר להולמו. וצור ישראל יצילנו משגיאות, אכי"ר.⁵

🕌 פתח האהל 🕌

מקום שנהגו, ודחה מפניה סוגיא דחולין זו ע"ב שמבואר שם שבאין דעתו לחזור נוהג כאנשי העיר]. ובסיפא מיירי בדעתו לחזור, ובוה נוהג אף בתוך העיר, ובלבד שיעשה בצנעה. בדרך זו הלך גם מהרשד"ם (או"ח סי' טו). ב. דעת המג"א (שם סק"ט) דגם ברישא מיירי בדעתו לחזור, ולכן כתב שלא יעשה בישוב "מפני המחלוקת", ולא מעיקר הדין. אמנם באין דעתו לחזור סובר הרמב"ם (כשאר הראשונים) שנוהג מעיקר הדין כאנשי המקום. אלא שלפ"ז קשה הלשון שנקט הרמב"ם בסיפא וכן מי שדעתו לחזור וכו', שהרי גם ברישא מיירי בכה"ג ומה הוסיף בזה, וכמו שהקשה רבינו. וכ"כ המ"ב דהלשון מגומגם מאוד וכו', וכוונת הדברים לומר דגם בשאר הענינים הדין כן כמו בעשיית מלאכה בער"פ, ע"ש. ובש"ע או"ח (סימן תסח ס"ד) העתיק לשון הרמב"ם. אלא שבדעת הש"ע אי אפשר לומר כדרך הפר"ח והגר"א, שהרי באין דעתו לחזור מבואר בהדיא ביו"ד (סי' ריד ס"ב) שנוהג כאנשי המקום שבא לשם בין להקל בין להחמיר. וכבר הקשה כן הש"ך שם. ותירץ דאפשר שהש"ע מחלק בין אין דעתו לחזור, אך גם אין דעתו להשתקע בעיר שבא שם, שבוה לא נחשב שהוקבע בעיר ואינו נוהג כמותם אם לא מפני המחלוקת, ובוה מיירי באו"ח, לבין אם דעתו בפירוש להשתקע שם, דאז נוהג כאנשי העיר לגמרי, ובוה מיירי ביו"ד. וזהו מעין הביאור הראשון של רבינו בדעת הרמב"ם. ובביאורו השני נוקט רבינו דכל ההלכה מיירא בדעתו לחזור וכדרך שנוקט המג"א, וכדלהלן.

3. בשו"ת מטה יוסף ח"ב (יו"ד סי' א) הקשה על פירוש זה, שא"כ לא היה לו להרמב"ם לומר "וכן מי שדעתו לחזור", אלא "וכל שכן מי שדעתו לחזור" וכו', שהרי כיון דקמ"ל ברישא שאף בסתם דיינין ליה כמי שדעתו לחזור, כ"ש במי שדעתו לחזור בודאי. ועוד שמנא ליה להרמב"ם לחלק בין יצא בסתם למי שדעתו לחזור ודאי. ע"ש. ויש להוסיף עוד על קושייתו, שלדברי רבינו אין דברי הרמב"ם כסדרן, שכן היה לו לומר: ההולך ממקום שעושין וכו' (דמיירי בסתם), וכן מי שדעתו לחזור וכו' (דדינו שוה לדין הסתם), ובסוף היה לו לכתוב הא דנותנין עליו חומרי מקום וכו', שזה מיירי בשהוקבע לדברי רבינו. ולמה הפסיק באמצע בדין מי שהוקבע. ובאמת אף עצם הביאור במ"ש הרמב"ם נותנין עליו חומרי מקום וכו' דמיירי בהוקבע, ומחולק עם מ"ש לעיל מיניה בדין הסתם לפירוש רבינו, דחוק מאוד וכמבואר. וכבר הרגיש רבינו בדוחקים אלו ולכן כתב בסו"ד דאם לא בדרך זו אי אפשר להולמו.

4. כלומר דכל דברי הרמב"ם מקשה אחת וכולה בדעתו לחזור, אלא שברישא מבאר הרמב"ם את האיסור לשנות ממנהג העיר בפרהסיא (לא יעשה בישוב מפני המחלוקת), ובסיפא מבאר את ההיתר לעשות בצנעא ("נוהג כאנשי מקומו בין להקל בין להחמיר"). אכן צ"ע בזה, שהרי גם ברישא כ' הרמב"ם ההיתר לעשות בצנעא: "אבל עושה הוא במדבר". ויש ליישב. ועי' שו"ת מטה יוסף שם. ומהר"ח אבולעפיא במקראי קדש על הרמב"ם שם (דף קצו ע"א) כתב ג"כ לבאר באופן דומה, שכל דברי הרמב"ם הם בדעתו לחזור, אלא שברישא מיירי באיסור מלאכה, וזה אסור ביישוב לגמרי אפילו בצנעא, ובסיפא מיירי באכילה דמותר בצנעא אף ביישוב, ע"ש. והביאו בשו"ת יביע אומר ח"ה (או"ח סי' לז), וכתב שם דנראה שהמג"א הנ"ל שהעמיד כל דברי הרמב"ם בדעתו לחזור ס"ל כביאור מהריק"ש ומהר"ח א והמג"א וסיעתם.

5. בערך לחם ע"ד הש"ע שם (סימן תסח ס"ד) הביא ג"כ לשני ביאורים אלו, וז"ל: "נראה לי דברים אלו דהרמב"ם ז"ל [היינו הרישא דדברין] בסתם שאינו יודע אם יחזור או לא, דלא מצית אמרית דבשדעתו לחזור מיירי, דהא מסיים בה וכן מי שדעתו לחזור וכו', וכשאין דעתו לחזור כשהולך למקום שאין עושין למה לא יאסר בישוב מן הדין, והכי דייק לשון הרמב"ם שלא הזכיר בתחלה אם דעתו לחזור או לא, ובהכי ניחא דלעולם מוקמינן ליה אחזקתיה קמייתא, דוק ותשכח. ואפשר דהכי קאמר, וכן מי שדעתו לחזור זה שדברנו בו, יש לו דין כשעושה בצנעא שנוהג כאנשי מקומו, ודין ראשון הוא בפרהסיא. והשתא קאמר לענין בצנעא, וכולה בשדעתו לחזור היא, וזה נכון".

סימן צח

ומפני זה אמרתי שלא למחות ביד מי שנהג להסתפר ביום ל"ג, כי דבר זה מתורת מנהג הוא, והכי קבלוה עלייהו שיסתפרו יום ל"ג. וגם מטעם זה אני נוהג להתיר התספורת ביום ראש חדש אייר למי שנהג כן, דאדעתא דהכי קבלו המנהג. שלא כדברי מי שכתב (שו"ע שם ס"ג) דטעות הוא בידם, כי יש ארצות שלא יוכלו לגדל השער מפני ראות העינים, דשעמומיתא⁴ דרישא מתיא לידי עוירא (נדרים פא, א). וכיון שעל דעת זה קבלו המנהג שיסתפרו בראש חדש, אין להוסיף באיסורם.

ונראה לי שהעולם סוברים דפרוס העצרת הנזכר בענין זה לאו דוקא ט"ו יום ממש, אלא בפחות ויתר, כי לא הקפידו ביום אחד⁵. אי נמי סוברים שהוא חוץ מערב העצרת, שאז בלאו הכי מסתפרים מפני כבוד יום טוב⁶. אי נמי אפשר שסוברים דפרוס העצרת ר"ל חצי הימים שבין חדש ניסן לעצרת, דהיינו כ"ט של אייר וה' בסיון שהם ל"ד, חציים י"ז, נמצא שעד סוף [יום] י"ז באייר אסורין להסתפר, וביום י"ח מותרין שהוא ל"ג לעומר, והי"ז ימים נקראים פרוס

שאלה, שאלת ממני ידיד נפשי אודיעך דעתי אם מסתפרין בל"ג לעומר, או בל"ד כמו שכתבו האחרונים ז"ל.

תשובה, הן אמת שכתבו האחרונים ז"ל (שו"ע או"ח סי' תצג ס"ב) בשם הר"ן שועייב ז"ל¹ שמסתפרין ביום ל"ד בבוקר, וכל יום ל"ג אסור, מפני ששמע שאמרו במדרש שמתו תלמידי רבי עקיבא מפסח עד פרוס העצרת, שהוא ט"ו יום קודם העצרת, ובהסיר ט"ו יום ממ"ט ישארו ל"ד, ומקצת יום ל"ד ככולו, ע"כ. אבל מעולם הוקשה לי, שבכל גלילות ישראל אין אומרים תחנונים ביום ל"ג כי הוא עיקר השמחה, גם נושאים נשים בו ביום, מה שנהגו לאסור מחג הפסח עד אותו יום ל"ג לספירה, ואם לא פסקו מלמות עד ט"ו יום קודם עצרת היה ראוי לעשות השמחה ביום ל"ה שהתחילה בו הטובה, ועל הרוב עושה השמחה² ביום ל"ד שהוא היום שפסקו בסופו מלמות, והוא סוף וקץ לצרת מיתתם, עם שלא התחילה השמחה עד יום ל"ה³.

פתח האהל

1. הובא בב"י שם. והוא בדרשות רבי יהושע אבן שועיב, דרשה ליום ראשון של פסח, דף מא ע"ב.
2. משתמש בלשון הפסוק (קהלת ב, ב): "ולשמחה מה זה עושה". [וכוונתו לומר, לכל היותר היה ראוי לעשות השמחה ביום ל"ד וכו', ולא כפי שנוהגים ביום ל"ג].
3. וכן הקשה בשיירי כנה"ג (סי' תצג הגב"י אות ב), והוסיף מדברי המחבר משמע שלדידיה באמת אומרים תחנון ביום ל"ג בעומר, שהרי בסיון קלא ס"ו שמנה הימים שאין אומרים בהם תחנון לא מנה יום ל"ג בעומר. אמנם הרמ"א שם הוסיף יום ל"ג בעומר ע"פ מנהגים. ונראה שלא הונהג מנהג זה שלא לומר בו תחנון אלא באשכנז. עכ"ד. אך בעדותו של רבינו מפורש שבכל גלילות ישראל היה המנהג שאין אומרים תחנונים בל"ג בעומר, ולא רק באשכנז כמ"ש הכנה"ג. ומ"מ מסתבר שעכ"פ במקומו של הש"ע היה המנהג לומר תחנון ביום זה כמו שהוכיח הכנה"ג מסי' קלא. וכן יש להוכיח מדברי הש"ע לענין נשיאת נשים, שס"ל שאין נושאים עד יום ל"ד וכמבואר בש"ע שם ס"א ובנו"כ, ודלא כפי שהעיד רבינו על מנהג מקומו, וא"כ מסתבר שה"ה לענין אמירת תחנון לדעת הש"ע, כיון שעדיין אינו יום שמחה. ועיין בפר"ח סק"ב שתמה ג"כ על מנהגינו שיום ל"ג מרבית בו שמחה ואין אומרים תחנון, ואעפ"כ אין מסתפרים עד יום ל"ד, ונראה כתרתי דסתרן. ולפיכך מי שנהג עצמו להסתפר בל"ג אין מוחין בידו. ע"כ. אמנם הגאון בית דוד (סי' ערב) האריך ליישב מנהגינו, שאנו תופסים עיקר כדעת המחבר שאין מסתפרים בל"ג משום סברת הפוסקים שפסקו מלמות ביום ל"ד, ומ"מ חוששים גם לסברא שהביא הטור שם שביום ל"ג פסקו מלמות, ולכן אין אומרים תחנון דלא עבדינן איסורא בזה בקום ועשה, ובהו יוצאים י"ד כולם, ע"ש. ועי' שו"ת יחווה דעת ח"ה (סי' לה בהערה), שם הביא טעמים אחרים למנהג השמחה ביום ל"ג בעומר, ולא משום שפסקו מלמות, ולפ"ז קושיא מעיקרא ליתא.
4. צ"ל: דערבוביתא, כ"ה בגמ' ע"ש. וע"ש בר"ן ובשטמ"ק.
5. כיו"ב כתב בשכה"ג שם, שהמסתפרים בל"ג בעומר מפרשים דעד פרוס העצרת, עד יום ל"ד ולא עד בכלל, וביום ל"ד לא מתו, אלא ביום ל"ג פסקו מלמות וקבעוהו יו"ט.
6. צ"ב כוונתו, שהרי מימרא זו לא לענין מנהג התספורת נאמרה, כי אם לעצם מנין הימים שמתו, ומה שייך לענין התספורת בערב יו"ט. ואולי ר"ל שכך נתקבל המנהג, לחשב אלו הל"ד ימים עד פרוס העצרת מלבד יום האחרון שבו בלא"ה מסתפרים.

עונג, וכיון שיום ראשון יסתפר מוטב להסתפר בערב שבת לקיים עשה דדברי קבלה. וכן כתבו האוסרים עד יום ל"ד, שאם חל ל"ג בערב שבת מסתפרין בל"ג (שו"ע שם ס"ב)⁷. והנה כתבתי לך מה שנראה לי על פי מה שנהגו כל ישראל שלא לומר תחנונים ביום ל"ג. וכן ראיתי שנוהגים גדולי חכמי האשכנזים ז"ל להסתפר ביום ל"ג⁸. וצור ישראל יצילנו משגיאות, אכ"ר.

העצרת, החצי של הימים דקמי עצרת. ואין לשאול אמאי לא חשבינן ימי ניסן האסורים להסתפר גם כן, דהנהו יומי בתר פסח גרירי ולא תלו בעצרת כלל, כדאמרינן נמי לענין תחנונים והספד ותענית.

עוד נראה לי שאם חל ל"ג לעומר ביום ראשון מסתפרין בערב שבת שהוא יום ל"א, דעשה דדברי קבלה עדיף, דכתיב (ישעיה נח, יג) וקראת לשבת

סימן צט

עבדים, חלוקים: יש מקצתם שבאו לשם יהודים סוחרים מארץ תוגרמה ומארץ עד"ן ואל ימאן² ומן אל עג'אם³, וקנו שפחות והולידו מהם בנים וננות, ושחררו אותם מפני שילדו להם, או מפני שיש להם נחת רוח [מהן] ומשירותן שחררו אותן, והניחו אותן בארצותם עם בניהם בחזקת יהודים. ויש מקצתם שלא שחררו

שאלה¹, מהודו מאי קוג'י שיש שם כמו תשע מאות בעלי בתים, המאה מהם הם יהודים מעיקרא ושורש להם, והשאר הם בני עבדים ובני שפחות, והם עשירים ובעלי מצות וצדקה. והמיוחסים אינם מתחתנים עמהם, וקורין להם עבדים, ויש להם על זה מריבות וקטטות לאין קץ. ויש באלו העשירים אשר קורין להם

פתח האהל

7. וכ"כ הרמ"א שם שאם חל יום ל"ג ביום ראשון נוהגים להסתפר ביום ו' לכבוד שבת. ובלבוש כתב הטעם משום שיום ראשון הוא יום חגא שלהם ואין מסתפרין בו. ובהגה' מהר"א אזולאי העיר דהרמ"א כתב הטעם מפני כבוד השבת. ונראה דהנפק"מ במקום שאין מנהג הגוים כן, דלטעם הלבוש יש להחמיר. וכן הבין בדעתו הא"ר (סק"ט). וכתב דהרמ"א מתיר בכל ענין. אמנם מהרח"ך בשו"ת שמחת כהן או"ח (חי" ש"ע שם) צידד לומר שאף הרמ"א לא התיר אלא באופן שכתב הלבוש שכ"ה מנהג הגוים, ומ"ש מפני כבוד שבת הוא טעם ההיתר, שבלא זה לא היינו מתירים. אך שוב הביא דברי רבינו כאן ובהגהתו, וכתב "מזה נראה דטעמא הוי משום כבוד שבת ולא משום שיום א' הוא יום אידם, דהא הרב ז"ל מכוון שכתו במצרים שתושביה ישמעאלים שאין יום אידם ביום א'. ואי קאי למקום שיום אידם הוא יום א' הו"ל לבאר. ועל כרחך דסבר מר כדעת הא"ר בדעת מור"ם דמותר בכל".

8. וכן העיד הרמ"א שם ס"ב על מנהגם. ובערך לחם שם כתב רבינו ככל דבריו כאן, בין לענין יום ל"ג ובין לענין ר"ח אייר, וסיים: ואין שיהיה מנהגם של ישראל תורה, ואין לבטל מה שנהגו בכל תפוצות הגולה לעשות יום ל"ג לעומר יום שמחה. ע"כ. ודע שדברי רבינו בהיתר התספורת ב"ח אייר ול"ג בעומר כשיטת רבו הרדב"ז (ח"ב ס' תרפו) וז"ל: אנא עבידנא עובדא בנפשאי ואני מסתפר כל חדש ניסן ור"ח אייר, וכן נהגו רוב העולם. והטעם כיון שהם אסורים בהספד ובתענית אין אבילות זה שהוא תלוי במנהג נהג בהם, וכן כתבו בשם התוספות. ומה שכתוב בבית יוסף שמנהג זה הוא בטעות, אינו נכון כלל, דאפילו לדין שאין אנו נוהגין איסור התספורת אלא עד ל"ג לעומר, מ"מ ר"ח אינו בכלל האיסור כיון שהוא אסור בהספד ובתענית, שהרי עיקר איסור התספורת אינו מן הדין אלא ממנהג, ואתי מנהג ומבטל מנהג בטעמא כל דהו. ע"כ. אמנם דעת רבינו לאסור התספורת בחודש ניסן, ולא ס"ל טעמו של הרדב"ז לענין זה שאין אבילות נהגת בו, כיון שחודש ניסן בתר הפסח גריר, וכמ"ש רבינו, וא"כ אין איסור האבילות נהג בו אלא מדין הפסח, אבל לענין התספורת ונשיאת נשים באיסורו עומד כיון שמתו בו תלמידי ר"ע. אכן הרדב"ז ז"ל נראה דלא ס"ל כלל לסברת הר"י אכן שועיב, ואינו מונהג ל"ד ימים לאיסור זה, וכמ"ש שאין איסור התספורת מן הדין אלא ממנהג, ואתי מנהג ומבטל מנהג בטעמא כל דהו, ולכן מתיר להסתפר כל חודש ניסן ור"ח אייר ומל"ג בעומר ואילך, ואע"פ שנמצא שאין כאן ל"ד ימי איסור. ועיין להחיד"א בס' יוסף אומץ (ס' מ אות ב וס' א אות א) מ"ש בדברי הרדב"ז ורבינו, ובשו"ת פני אהרן (או"ח ס' יט), ובשו"ת מעט מים (ס' ז) באריכות מענין זה ובדעת רבינו, ולמהר"א בן שמעון בס' נהר מצרים (דיני העומר אות כז).

1. טופס השאלה שלפנינו מן העיר קוג'ין שבהודו נשלח בראשונה לרבינו הרדב"ז בסביבות שנת ש"י, אשר השיב עליו תשובה שלמה וערוכה. לאחר שנים רבות חזרה השאלה ונשאלה בשנית לפני רבינו, ורבינו ערך את תשובתו על אותו טופס שאלה שנשלח בזמנו לרדב"ז. שתי התשובות מצויינות בדברי רבינו בערך לחם סימן טז ס"ו. תשובת הרדב"ז לא נדפסה בקובצי תשובותיו, והבאנוה מכת"י בנספח ה' שבסוה"ס, וראה שם בהרחבה אודות עניינה של שאלה זו.

2. = תימן.

3. = ככה"נ פרט.

חרפי לפניו, אציע מאי דאמרינן בגיטין פרק השולח (לח, א): אמתיה דמר שמואל אישתבאי, פרקוה לשום אמהתא ושדרוה ליה, שלחו(ה) ליה אנן כרשב"ג סבירא לן, את אי נמי כרבנן סבירא לך אנן לשום אמהתא פרקינן לה ניהלה. ואינהו סבור לפני יאוש הוה, ולא היא לאחר יאוש הוה. ושמואל לא מבעיא דאשתעבודי לא משתעבד בה, אלא גיטא דחירותא נמי לא אצרכה. שמואל לטעמיה, דאמר שמואל המפקיר עבדו יצא לחירות ואינו צריך גט שחרור, שנאמר וכל עבד איש מקנת כסף, עבד איש ולא עבד אשה, אלא עבד שיש לו רשות לרבו עליו קרוי עבד, שאין לו רשות לרבו עליו אין קרוי עבד, ע"כ. ואיכא תנאי דסברי כשמואל בפרק החולץ (יבמות מח, א) ובפרקא בתרא דנזיר (סב, ב). ואמרינן בהשולח בתר הכי (לט, א) אמר עולא אמר רבי יוחנן המפקיר עבדו יצא לחירות וצריך גט שחרור, ע"כ. ואמרינן תו בתר הכי (שם ע"ב) דאמר רבי יהושע בן לוי אמרו לפני רבי אמר נתיאשתי מפלוני עבדי מהו, אמר להן אומר אני אין לו תקנה אלא בשטר, ואמר רבי יוחנן מאי טעמא דרבי, גמר לה לה מאשה, מה אשה בשטר אף עבד נמי בשטר, ע"כ.

וכתב הרשב"א ז"ל בחידושו (לח, א) וז"ל: המפקיר עבדו יצא לחירות ואינו צריך גט שחרור שנאמר וכל עבד וגו', ואע"פ דלכולי עלמא גט שחרור מגט אשה גמרינן ליה בגזרה שוה דלה לה, ואשה אינה מתגרשת בייאוש בעלים ובהפקר, קסבר שמואל דשחרור גט ודיניו גמרינן מאשה, אבל דיני עבד לא גמרינן מאשה שלא יהא העבד משתחרר אלא במה שהאשה מתגרשת בו. ולכולי עלמא אית לן למימר הכי דלא גמרינן להו לגמרי, דהא אשה אינה יוצאה בכסף ועבד יוצא בכסף, כרבי וכרבי ישמעאל דלקמן. אלא דשמואל סבר דכיון דכתיב וכל עבד איש, עבד שיש עליו רשות רבו קרוי עבד, אבל עבד שאין רשות אדון עליו אינו קרוי עבד כלל, [ו]כיון דאיכא קרא דקא ממעט ליה דלא יהא כאשה לא גמרינן ליה מאשה. ורב ורבי יוחנן דאמרי צריך גט שחרור סברי דאף לענין זה

אותם, אלא בשעת הליכתם ברחו להם, והאדון כדי שלא יתעכב מהליכתו לא חשש לו והניחו והלך, ואחר שהלך האדון נשאר בחזקת יהודי עם השאר, ואין מי שיערער עליו ונשאר לעצמו. ויש מקצתם שהיו עבדים של אבותיהם של היהודים המיוחסים, מקצתם טבלו לשם עבדות, ומקצתם לשם שחרור⁴, ומפני שהיו היורשים קטנים או מצד שלא היו להם יורשים נשאר עבדיהם ושפחותיהם בני חורין לעצמן, ומקצתם שחררו אותם מדעתם. ויש מקצתם שהיו גוים גמורים ונעשו עבדים ונתערבו באלו, ומקצתם נתגייירו ונתערבו בהם. ויש מקצת שפחות שיצאו מיד אדוניהן מן דינא דמלכותא, שהביאו עדים שילדו לאדוניהן בנים, וכפי דיני המלכות כל מי שתלד בן או בת מאדוניה תצא לחרות.

וכל חלקי הגוים האלו נתחתנו אלו באלו והחזיקו בדת ישראל, ונעשו קהל גדול בעלי תורה ועשירים וקרובים למלכות והשרים, והם עקר משא ומתן הסוחרים. והיהודים המיוחסים הם להפך, שהם המעט ועניים, וקורין לאחרים זרע עבדים מצד קנאה ושנאה, ואין מי שיוכל לברר עליהם שהם עבדים, אבל כפי הנראה לא ניתן לשום אחד מהם גט שחרור, כי לא היו בקיאים בו ולא יודעים ענייננו.

ועתה יורה המורה אם מותר למיוחסים להתערב בהם, אם יש להן דין עבדים או גרים. ואת"ל שהם עבדים, אם יש להם תקנה או לא. ואם ראוי לגעור באותם שקוראים להם עבדים או לא. על הכל יכתוב בארוכה, כי אין שם בעלי תורה שיבינו דבר מתוך דבר. ושכרו כפול מן השמים.

תשובה, ראיתי מגלה עפה אוגרת אמרי שפר מדברי רבינו הגדול זלה"ה בתשובת שאלה זו זה שנים רבות, ועתה כי ארכו הימים והזמן גרם כמה הרפתקי, חזרו ושאלו יושבי הארץ ההיא. ולכן כמתלמד מדברי רבינו ז"ל ודולה מים מחכמתו העמוקה אשר למדתי בימי

🌸 פתח האהל 🌸

4. הכוונה שטענו אותם עבדים שבעת טבילתם כיוונו הם לשם בן חורין ולא לשם עבדות. ועיי' יבמות מה, ב: הלוקח עבד מן העובד כוכבים יקדם וטבל לשם בן חורין, קנה עצמו בן חורין. וראה שו"ע יו"ד סי' רסז ס"ט.

גמרינן ליה [מאשה], כשם שאין אשה מתגרשת בייאוש ובהפקר, אף העבד אינו יוצא בייאוש עד שיכתוב לו גט שחרור, וקרא דכתיב וכל עבד איש מקנת כסף מוקמינן ליה לדרשא אחרינא, דעבד שיש רשות אדון עליו מילתו מעכבת את רבו מלאכול בפסח, אבל עבד שאין רשות אדון בו אינו מעכבו מלאכול בפסח אע"פ שצריך גט שחרור ממנו, דהא גבי אכילת פסחים הוא דכתיב, וכל היכא דאיכא למדרשיה בדרשא אחרינא לא מפקינן ליה מגזרה שוה דלה לה. עכ"ל.

הרי דלכולי עלמא כל עבד שנתייאשו ממנו בעליו חשוב כהפקר ויצא לחירות⁵, ולשמואל אפילו גט שחרור אינו צריך, ואפילו לרבי יוחנן דאמר צריך גט שחרור דלא גריר איסורא בתר ממונא, אינה גזרה שוה גמורה לה לה מאשה להחשיבה כדבר תורה, דהא אשה אינה יוצאה בכסף, ועבד יוצא בכסף. גם התוספות כתבו שם (מ, א ד"ה הא) אמאי דאצריך רבינא גיטא

דחירותא מבני מרוותא קמאי, וז"ל: אי נמי הכא בעי גט מדרבנן, שלא יאמר לו עבדי אתה, כדאמרינן לקמן לחד תנא ביצא בראשי איברים, ע"כ. וכן כתב הריטב"א ז"ל⁶ אהך דיצא בראשי איברים, דמדרבנן לחוד הוא דצריך גט שחרור. והענין עצמו מוכיח קצת דמדרבנן לחוד הוא דצריך גט שחרור אחר צאתו לחירות להפקיע איסורו לבא בקהל, שהרי עיקר חיוב הבא על השפחה אינו כי אם מכת מרדות מדברי סופרים כמו שכתב הרמב"ם ז"ל פרק י"ב מהלכות איסורי ביאה (היא), עיין שם⁷.

והשתא אמינא לה, דלפי מה שבא בשאלה, אע"פ שיש שם קצת עבדים או שפחות שטבלו לשם עבדות כדין וכהלכה ונתערבו בהם, עם כל זה כיון שאין נכרים אלו שטבלו לשם עבדות, כלם יטבלו לשם גירות ומותרים לבא בקהל, והרי הם כשאר ישראל⁸. והטעם, דלפי מה שבא בשאלה יש בהם כמה

🌸 פתח האהל 🌸

5. ראה גם ערך לחם יו"ד סי' רסח סע' סד.
6. מתאים לנדפס במהד' מוה"ק כחידושי הריטב"א לגטין, שכ"כ שם (מב, ב ד"ה עבד יוצא): "ובדין הוא דלא ליבעי גט שחרור דהא רחמנא זכי ליה, אלא כיון דלא כתיב בהדיא לא ידעי בה אינשי ואתו למימר קא שרו עבד למיעל בקהל". וראה מ"ש בס' כט הע' 12.
7. ע"ע ברמב"ם שם פט"ו ה"ד. וכ"כ בדעת הרמב"ם בשו"ת רדב"ח ח"ב סי' תקצח, וח"ד סי' קפח (אלף רנט). ושו"ת מהרש"ם יו"ד סי' קצו, ע"ש. אלא שאיני מבין מ"ש רבינו להוכיח מזה לנ"ד, שהרי דברי הרמב"ם אמורים גם בשפחה גמורה שלא נתיאשו ממנה בעליה כלל, ואף בזה ס"ל שאיסורה מדרבנן, וא"כ על כרחך שאין זה ענין לנ"ד, שאע"פ שודאי איסורה לבא בקהל מדרבנן לשיטת הרמב"ם, מ"מ עצם הגדרתה כשפחה הוא מדאורייתא. וצ"ב.
- ומ"מ בעיקר דברי רבינו, עיין בטור אה"ע סי' ד שכתב: ולאחר ששחררו רבו או הפקירו או שהניח לו רבו תפילין או שהיה רבו ש"צ וקראו לעלות לתורה הרי הוא כישראל לכל דבר. והק' הבי" דמשמע מדבריו דמותר בבת ישראל, ובגטין (לה ע"ב) אמרו שצריך גט שחרור, וכ"כ הרמב"ם והטור עצמו ביו"ד סימן רס"ז, וכיון דמעוכב גט שחרור הוא היאך מותר בבת ישראל. ותירץ דהטור ס"ל כהרא"ש (גטין פ"ד סי' כה) לענין עבד שנשא בת חורין בפני רבו, דהא דמצריכינן ליה גט שחרור משום שלא יאמר האדון לא שחררתיו ועבדי הוא, אבל ודאי אגן אזלינן בתר אומדן דעתא דודאי שחרריה ומפקיענן אותו ממנו, ומותר בבת חורין. ע"כ. ומתבאר מדברי הבי" שמתבאר בדעת הרא"ש שהמפקיר עבדו אין צריך גט שחרור אלא מדרבנן שלא יאמר לו עבדי אתה, וה"ז כסברת רבינו. ולא עוד אלא שלדברי הבי" מותר כבר עתה לישא בת ישראל, אלא שמוטל על רבו לכתוב לו גט שחרור וכמ"ש הרא"ש לענין הנושא ב"ח בפני רבו. והגאון מהרי"י אלגאזי בספר קהלת יעקב ח"א (אות רמא) תמה ע"ד הבי" וז"ל: ודבריו תמוהים טובא, דמילתא דפשיטא הוא דלרבי יוחנן דקי"ל כוותיה לגבי דשמואל דס"ל דהמפקיר את עבדו צריך גט שחרור הוי מדאורייתא, וכל זמן שלא נתן לו גט שחרור הרי הוא כעבד לכל דבר, ולא נאמרו דברי הרא"ש כי אם גבי ההיא דנושא בת חורין בפני רבו וכיוצא, דמטעם אומדנא הוא דאגן סהדי דאי לאו דשחרריה לא היה מניחו לישא בת חורין, משא"כ במפקיר דליכא שום אומדנא כי אם שמפקירו לפנינו, ומן הדין הפקר אינו מפקיע איסורא דאית ביה. ע"כ. וע"ש מה שהאריך להקשות שהרי ר' יוחנן למד כן מג"ש דלה לה, וכן שמואל דס"ל שא"צ גט שחרור למד כן מהפס' דכל עבד איש וכו'. וכע"ז הקשו מהרי"י עייאש בס' לחם יהודה (הל' עבדים פ"ח הי"ח), ובשער המלך (הל' שגנות פ"ג ה"ב). וראה גם יד אהרן שם (סי' ד סק"ח). ובדברי רבינו מתבאר ע"פ הבנתו ברשב"א שבין לשמואל בין לר' יוחנן אין זו גזרה שוה גמורה, ולפ"ז מתיישבים במקצת קושיות מהרי"י אלגאזי, ע"ש, ואכמ"ל. וע"ע שו"ת כפי אהרן ח"א (דף נד ע"ג).
8. בדבריו אלו מכוון רבינו לחלוק על מסקנת הרדב"ז בתשובה הנ"ל שכתב: "ואם יש שם קצת עבדים או שפחות שטבלו לשם עבדות כדין וכשורה ונתערבו בהם באופן שאינם נכרים, איני רואה להם תקנה כיון שלא הגיע לידן גט שחרור כתיקון רז"ל. וכיון שהם מתנהגים בכל המצות כישאל אסור לקרותם עבדים, שאינם אלא גרים אלא שאסורין לבא בקהל ויצאו לחירות, דמסתמא נתיאשו מהם הבעלים כיון שאי אפשר לברר עליהם שהם עבדים כאשר בא בשאלה". ולדעת רבינו יש להתירם אף בכה"ג מכח כמה ספיקות. ראה עוד דברינו בנספח לסימן

ספיקא לקולא בדאורייתא, כבר תירצם מהר"י ן' לב ז"ל בפסקיו ח"א¹⁴ דכלהו הוו ספק ספיקא שאינו מתהפך, וכתבו בשם התוספות דכל ספק ספיקא שאינו מתהפך דנין אותו לחומרא, יעויין שם. והנה ספק ספיקא דנדון דידן מתהפך הוא כמו שכתבתי ואזלינן ביה לקולא וכלם כשרים לבוא בקהל.

וכי תימא הרי כתבו תוספות פ"ק דכתובות (יד, א ד"ה אלמנת) וז"ל: וא"ת דבפרק עשרה יוחסין (קדושין עה, א) משמע דאפילו מאן דמכשר אלמנת עיסה מודה בבת דפסולה גבי הא דאמר רב חסדא וכו', ומה לי אלמנה ומה לי בת, דבת נמי הוי ספק ספיקא כמו באלמנה. וי"ל דבת העיסה אין לה חזקה דכשרות. ואע"ג דבעלמא מקילין בספק ספיקא, הכא מעלה עשו ביוחסין, כי היכי דמצריך לקמן תרי רובי להכשיר אע"ג דבעלמא סגי בחד רובא. ע"כ. וכן כתב הריטב"א ז"ל פרק עשרה יוחסין¹⁵. ואם כן דילמא הכא נמי בנדון דידן משום מעלת יוחסין לא שרינן להו מטעם ספק ספיקא. וכל שכן להראב"ד ז"ל¹⁶ דסבירא ליה בהך דאלמנת עיסה שלא התירו משום ספק ספיקא כי אם בנתערב בה ספק חלל שאינו מפסולי קהל, לא בספק עבד שהוא מפסולי קהל. תשובתך, דלאו תרי ספיקי לחוד איכא בנדון דידן, כי אם ג' ספיקות, זולת הראשון שהוא אולי זה שבא לפנינו הוא מן הגוים שנתגיירו ונלוו אליהם, וכיון שכן אע"ג דבעלמא לא שרינן בספק ספיקא פסולי קהל אי נמי בחללות משום מעלת יוחסין

כתות שהיתירן פשוט כמו שכתב רבינו⁹. הכת הא', אותם ששחררו אדוניהם או יורשיהם מאז. הכת הב', אותם שטבלו לשם שחרור כנוזכר בשאלה. הכת הג', אותם שלא טבלו כלל, שאין בהם קנין הגוף כל שלא טבלו לשם עבדות, וכבר נתייאשו הבעלים מהם, ויטבלו עכשו לשם גירות דהיינו לשם שחרור, וכשרים לבא בקהל. הכת הד', הגוים שנתגיירו ונתערבו בהם כנוזכר בשאלה. ומעתה כל אחד מהם שבא עכשו לישא אשה ישראלית, או אשה מהן שבאה להנשא לאיש ישראלי, חששת איסורן לבא בקהל היא בכמה ספיקות: ספק גוי¹⁰ וטבל או יטבול וכשר לבא בקהל, ספק עבד שאינו ניתר עכשו בטבילה. ואת"ל עבד, שמא לא טבל מעולם שאין בו קנין הגוף ודינו דין הגוי¹¹. ואת"ל טבל, שמא טבל לשם שחרור¹². ואת"ל טבל לשם עבדות, שמא מן המשוחררין הוא¹³. והרי זה ספק ספיקא המתהפך אחרי היותו מן העבדים ודאי ולא מן הגוים שנתגיירו: ספק מן המשוחררין הוא, ספק לא שחררו את אבותיו. ואת"ל לא שחררו, שמא הוא מאותם שטבלו לשם שחרור. ואת"ל לא טבלו לשם שחרור, שמא לא טבלו מעולם שאין בהם קנין הגוף ודינן דין הגוים מעיקרן. וקיימא לן כל ספק ספיקא אפילו בשל תורה לקולא, וכמו שכתב הרשב"א ז"ל סי' אלף רי"ו, וכן כתב הרב המגיד הלכות איסורי ביאה פרק (ב') [כ'] (הל' יג), וכן כתבו כל הפוסקים ז"ל בכמה מקומות. ואף על פי שתמצא במרדכי בפרק החולץ (יבמות רמז כא) אי זה מקומות דלא אמרינן בהו ספק

פתח האהל

זה (הקדמה אות ג). ובאמת שיש לעיין בדעת הרדב"ז מה טעם לא כתב להתיר משום ספיקות אלו, שהרי הוא עצמו כתב כיו"ב בתשובתו הידועה לענין הקראים (ח"ד סי' ריט, אלף רצ) שאין לחוש לדור הראשון שהיו קדושין בעדים כשרים מפני שהיא חששא רחוקה, כי שמא אותם אשר נמשכו אחר צדוק וביתוס לא היו נשואים נשים, ואת"ל שהיו נשואים, שמא לא גרש אחד מהם את אשתו וכו', ואת"ל הגיעו לכלל בנים, כל אחד מהנמצאים עתה יכול לומר איני מהם וכל אחד מותר לבא בקהל לבדו, ע"ש בדבריו [ובדברי רבינו לעיל ר"ס לג-ב]. וה"ז מעין הספיקות שכ' רבינו לענין הנידון כאן, ומאי שנא הני מהני לדעת הרדב"ז.

9. הרדב"ז בתשובתו הנ"ל (הע' 1).

10. כלומר, הכת הד' שהזכיר, מבני הגוים שנתערבו בהם ולא היו עבדים מעולם.

11. = הכת הג'.

12. = הכת הב'.

13. = הכת הא'.

14. צ"ל: ח"ג, ע"ש בסו"ס עא שכתב כן. וע"ע בח"א סו"ס יז, וח"ב סי' סח. ועכ"פ מתבאר בדברי רבינו שסומך למעשה להקל בשני ספיקות, אא"כ הוא ס"ס שאינו מתהפך. וכן משמע מדבריו לקמן סו"ס קו וסי' קיד.

15. ע"ש בדף עה ע"א שכתב כפירוש התוס' לענין אלמנת עיסה, אך לא כתב שם הטעם שכתבו להחמיר בבת משום דמעלה עשו ביוחסין.

16. בפירושו לעדיות פ"ח מ"ג. ולשון זו של הראב"ד שמביא רבינו אינה בפירושו שם, אלא מדברי הב"י אה"ע סו"ס ז שקיצר דבריו, ע"ש.

ומיהו על כל פנים נראה לי להצריכם טבילה, להיות שלא היו בני תורה וקרוב לודאי הוא שלא טבלו (את) [לא] אבותיהם ולא הם. גם כי דבר נקל הוא לטבול ביום בפני שלושה, ומהיות טוב אל תקרי רע. ועוד שאין לענין טבילה כי אם ספק אחד, שמא כבר טבלו לשם שחרור או כששחררום או¹⁸ לשם גירות, ספק לא טבלו, וראוי להחמיר בזה כיון שאיפשר. וכל המעכבן מליכנס בקהל הן של כהנים הן של לויים הן של ישראל אחר שיטבלו לשם גירות עתיד ליתן את הדין, כדין הקורא לחבירו עבד שחייב נידוי, כנודע שהוא מכ"ד דברים שבית דין מנדין עליהם, וכמו שכתב הרמב"ם ז"ל פ"ו מהלכות תלמוד תורה (ה"ד). ואע"פ שטובלים עתה לשם גירות אין לחוש בנשואי הנשים לכהנים, דהא לרווחא דמלתא בעלמא מצריכינן להו טבילה, אחר שזה כמה דורות הם נוהגים בדת ישראל, ופשוט הוא. זהו מה שנראה לי להורות בנדון זה למעשה כגומר את ההלל אחר דברי רבינו. וצור ישראל יצילנו משגיאות ויראנו מתורתו נפלאות.

כל דליכא חזקת כשרות, הכא בנדון דידן דאיכא תלת ספיקי שרינן לכתחלה¹⁷. דומה למאי דמסיימי בה תוספות דבעלמא סגי בחד רובא ומשום מעלת יוחסין מצריך תרי רובי, והכא נמי הא איכא חד ספיקא טפי ממאי דמצרכינן בעלמא להתיר.

ואם כן אפילו היה העבד שהפקירו רבו או שנתייאש ממנו צריך גט שחרור מן התורה, בנדון דידן משום הני ספיקי שרינן לכלהו לבא בקהל בלא גט שחרור. כל שכן אם צורך הגט שחרור הוא מדרבנן, דודאי אזלינן בהני לקולא לגמרי. ומה גם עתה דלשמואל ותנאי דעימיה אין צריך גט שחרור כלל אפילו בידוע בודאי שטבל זה לשם עבדות, מכיון שהפקירוהו או נתייאשו ממנו בעליו. ואע"ג דקיימא לן כרבי יוחנן, מכל מקום יש להקל בספיקן כיון דאיכא פלוגתא בעיקר דינא. ובין כך ובין כך כל הנמצאים עתה כשרים לבא אפילו בקהל כהנים משום לתא דהנך ספיקי, וקל להבין, דלעולם איכא ג' ספיקי כמו שביארנו.

סימן ק

בשטר חוב קודם למכר וטרף הקרקע בחובו מלוי. ועתה נתגרשה לאה מראובן ולא היה לו ממה להגבותה כתובתה, ובאה לטרוף הקרקע משמעון הבעל חוב,

שאלה, לאה סלקה שעבוד כתובתה מעל קרקע אחד בינה לבין בעלה ראובן. אחר כך מכר ראובן בעלה הקרקע ההוא ללוי, ובא שמעון בעל חוב של ראובן

פתח האהל

17. בשו"ת יביע אומר ח"ח (אה"ע סימן יג אות ה) כתב: נראה שלא כ' כן המהריק"ש אלא לרווחא דמילתא מפני שבנידונו היו ג' ספקות, אבל להלכה גם הוא יודה שיש להתיר בספק ספיקא גם בפסולי קהל, וכמבואר בדברי המהריק"ש בהגהותיו לאה"ע (סי' ד סל"ג) וז"ל: המהריב"ל בח"א סי' י' דן בענין נכרית שהביאה נערה קטנה ואמרה שזה זמן שיהודי אחד נתנה לה להניקה בשכר, ושוב לא חזר לקחתה, אי דיינינן לה כאסופית, או שדינה כדין גויה ותתגייר ותהיה מותרת לבא בקהל. ולי נראה להתירה לבא בקהל אחר גירות, משום דהו"ל ס"ס, ספק גויה ספק ישראלית, ואת"ל ישראלית שמא אמת הדבר שנתן אותה לה להניקה ולא הושלכה למיתה, כדאיתא בסי' ד סל"א בדין אסופי. עכ"ל. הא קמן דשרי לה ע"פ ס"ס אף לכתחלה. (ולא חשש לפי"ה הראב"ד בסוף עדיות הנ"ל). עכ"ל היב"א. וע"ש שהאריך בענין זה דס"ס ביוחסין. וקצ"ע ע"ז מלשון רבינו שכתב דבעלמא לא שרינן בספק ספיקא פסולי קהל אי נמי בחללות משום מעלת יוחסין וכו'. משמע בפשטות דכך ס"ל לדינא לאסור בב' ספיקות ביוחסין. וע"ע לעיל סי' לג בתשו' רבינו ד"ה ומה ששאל.

18. נ"ל שיש למחוק תיבת או. או שצ"ל: אז. ושיעור דברי רבינו כך הם: "שמא כבר טבלו לשם שחרור" - דהיינו שהם מן הכת השניה שהזכיר לעיל, שקדמו וטבלו לשם שחרור מתחילה ולא היו עבדים כלל, "או כששחררום [אז] לשם גירות" - שהם מן הכת הראשונה שנטבלו כראוי לשם עבדות אך שחררום אדונייהם מאז, ונאמר שטבלו אז לשם גירות [וכמ"ש הרמב"ם פ"ג מהל' איסור"ב ה"ב שכשישתחרר העבד צריך טבילה נוספת לשם גירות]. "ספק לא טבלו" - שאינן מכתות אלו, אלא מהכתות הג' והד', דהיינו העבדים שלא טבלו מתחילה כלל, או הגויים שנתערבו בהם, וחייבים טבילה עתה. [עוד יש מקום לפרש כוונת רבינו בדוחק ובלא הגהה, שמ"ש "או לשם גירות" הוא ענין נפרד, ור"ל שמא הם מבני הגרים שנספחו אליהם, וי"ל שטבלו אז בעת גירותם].